

בין עבר לערב י-יא

המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית
בימי הביניים ובזמן החדש

בין עבר לערב

המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית
בימי הביניים ובזמן החדש

כרך י-יא

עורך

יוסף יובל טובי

המרכז לחקר משווה של התרבות היהודית והערבית

אקדמיית אלקאסמי

באקה אלגרביה תשע"ט

מועצת המערכת :

פרופ' נאסר בסל, אוניברסיטת תל אביב
דר' עבדאללה טרביה, מכללת אלקאסמי
דר' חביבה ישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
פרופ' יאסין כתאני, מכללת אלקאסמי
פרופ' יוסף שיטריח, אוניברסיטת חיפה
פרופ' אליעזר שלוסברג, אוניברסיטת בראילן

על הכריכה :

שיר עברייערבי בכתב ידו של המשורר שלום שבזי
תימן, המאה הי"ז (אוסף טובי)

©

כל הזכויות שמורות

ISBN 965-7004-05

כתובת המערכת

פרופ' יוסף יובל טובי

החוג ללשון וספרות עברית

מכללת אלקאסמי, באקה אלגריביה 30100

טלפון : 0545-817-529

דוא"ל : yoseftobi@gmail.com

נדפס בדפוס א. שטרן, ירושלים תשע"ט

דבר העורך

הכרך הראשון של כתב העת 'בין עבר לערב' ראה אור בשנת תשנ"ח באוניברסיטת חיפה, כשהוא מיוסד בעיקרו על מאמרים שנישאו באוניברסיטה כהרצאות בכנס של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים. מאז יצאו כרכים נוספים והכרך הנוכחי הכפול – י-יא, בדומה לכמה מן הכרכים הקודמים, יוצא עתה במסגרת המרכז לחקר משווה של התרבות היהודית והערבית שבאקדמיית אלקאסמי בבאקה אלגרביה. עובדה זו משקפת את העניין ההולך וגובר במדינת ישראל על כל מגזריה במשותף שבין התרבות העברית והערבית-היהודית לבין התרבות הערבית בימי הביניים ובזמן החדש. הדבר עולה בכירור, הן מכך שכתב העת אומץ על ידי מכללה ערבית במדינת ישראל, הן מכך שמחברי המאמרים משתייכים למגזרים השונים של המדינה, והן מכך שמכרך לכרך מתרבים המאמרים המוצעים לפרסום בכתב העת, דבר שחייב להוציא עתה לאור את הכרך הכפול.

אין כל ספק בדבר, שלנושאים הנדונים בכתב העת למן ראשית הופעתו ועד היום נודעת חשיבות עליונה לא רק בשל המציאות של קיום שתי תרבויות במדינת ישראל זו בצד זו ואף זו בתוך זו, אלא אף משום שרבות מקהילות ישראל חיו במרחב התרבות הערבית עד אמצע המאה העשרים. יש לזכור, כי תרבות זו היתה חלק בלתי נפרד מתרבותן של הקהילות הללו, במיוחד ב'תור הזהב' בימי הביניים בספרד, בצפון אפריקה ובארצות המזרח.

עונג רב הוא לי להביע את הוקרתי הרבה למוסדות האקדמיה, ובמיוחד לדר' ג'מאל אבוהוסיין – המשנה לנשיא האקדמיה, לפרופ' יאסין כתאני – דיקן האקדמיה הקודם, לדר' כותייבה אגבאריה – ראש רשות מחקר באקדמיה, ולידידי דר' עבדאללה טרביה מן החוג לשפה וספרות עברית על פעלו הרב בקידום לימודי העברית וספרותה באקדמיה ועל תמיכתו בהוצאה לאור של כתב העת 'בין עבר לערב'. עוד אביע את תודתי העמוקה למלומדים מן האוניברסיטאות השונות במדינת ישראל, על שהסכימו לשמש חברים במועצת המערכת.

תוכן העניינים

5	דבר העורך	
9	המקרא כהיסטוריה : חכמי ימי הביניים על רשימות היחס של עשו ומלכות אדום בפרשת וישלח בספר בראשית	יוסף יובל טובי
	השוואות אטימולוגיות לארמית ולערבית	איילת כהן
43	בפירוש רב סעדיה גאון למקרא פולמוס רב סעדיה גאון	אסתר סגל-איתן
56	עם 'אנשים מאותם הנקראים יהודים' (ב)	
73	המשיח בראי הקראן והסנה	ואיל עיסא
	'השם הגדול' באסלאם וסגולותיו	יאיר צורן
91	ומקבילותיהם בספרות ישראל (ב)	
	ניגוד, הגבלה והסתייגות בלשונו של ר' אברהם אבן עזרא	תאיר קיזל
115	כמחבר עצמאי, כפרשן וכמתרגם בצל השפעת הערבית	
	קיונות משוררים על מות בניהם :	יוסף יובל טובי
132	השפעת הקינה הערבית על הקינה העברית	
	השיבה וגיל החמישים על פרשת דרכים	עבדאללה טרביה
158	בשירה הערבית והעברית בספרד בימי הביניים	
	מענייני הריאליה בתרגום ערבייהודי של ספר ה'ענק'	אורית ניר
168	למשה אבן עזרא : אבני חן, תכשיטים, אריגים ומלבושים	
	תעודה בלשון הערבית כמקור היסטורי לתולדות	משה עובדיה
186	שלוחי ועד עדת המערבים מירושלים למצרים	
195	מונחים ערביים למושגים יהודיים בפי יהודי תוניסיה ולוב	צביה טובי
	הערבית-היהודית של קהילות צפון מרוקו	יוסף שיטריט
209	דוברות הספרדית-היהודית על פי כתבי יד מן המאה הי"ט	
264	שירת נשים ציונית מלוב ומדרום תוניסיה	צביה טובי ודוד גדג'
	הבדלים מגדריים בספרי ילדים בעברית ובערבית	ישראלה וייס
293	בגנים בישראל	

	ח'אלד סנדאוי	נישואין מעורבים בין גברים מוסלמים
310	וענת קדרון	לנשים יהודיות במדינת ישראל
327	בראא דאהר	שני שירים
	ביקורת ספרים	
329	יוסף יובל טובי	מחקרים חדשים על השירה העברית בימי הביניים עבדאללה טרביה, דמות החשוקה והחושק בין האליגוריה לריאליה: שוני ודימיון בשירה העברית והערבית של ימי הביניים. באקה אלגרביה 2019 ; <i>Uriyah Kfir, A Matter of Geography: A New Perspective on Medieval Hebrew Poetry</i> . Leiden-Boston 2018
333	תקצירי המאמרים באנגלית	
335	רשימת מחברי המאמרים	
	החלק האנגלי	
	נאדר מסארווה	שירת יהודי ערב הקדם-אסלאמית: מוסריות, אבירות, נאמנות, הכנסת אורחים, אומץ וחכמה xi
xxx	עבד אלרחמן מרעי	ערבית מעורבת בישראל: הבטים פונטיים ומורפולוגיים
	עאדל שקור	שקיעין ערביים בלשונו של סלמאן מצאלחה
liv	פיאד היבי	ביצירה הספרותית המתורגמת 'הצבר'
lxv	תקצירי המאמרים בעברית	הצחוק המבעית: גרוטסקה
lxxvi		ב- <i>Laughter in the Presence of the Leader</i> לזכי דרויש

יוסף שיטריט

הערבית-היהודית של קהילות צפון מרוקו דוברות הספרדית- היהודית על פי כתבי יד מן המאה הי"ט

א. מבוא

במחקרים שונים תיארתי עד כה את ארבעת סוגי הלהגים הערביים-היהודיים שנהגו בצפון אפריקה עד לפיזור הקהילות היהודיות ברבע השלישי של המאה העשרים, ובייחוד את שלושת הלהגים שהיו מדוברים בקהילות מרוקו: *Wqal, k'al, 'al*.¹ פה ושם הזכרתי גם את הלהגים הערביים-היהודיים המדוברים בקהילות דוברות הספרדית-היהודית בצפון מרוקו, שהשאירו את רישומם בחפיתיה של הקהילות הללו.² אולם מעבר לרכיב ערבי יהודי חשוב זה שבספרדית-היהודית בקהילות הצפון, גיליתי תוך כדי מחקרי על השירה הערבית-היהודית של יהודי מרוקו כתבי יד רבים שנכתבו או הועתקו בקהילות צפון מרוקו, הכוללים טקסטים רבים בערבית-היהודית שעניינם בעיקר שירה, אך גם רפואה עממית. הטקסטים השיריים אינם משקפים העתקה פשוטה של טקסטים דומים המצויים בכתבי יד שמקורם בקהילות דוברות הערבית-היהודית, היינו קהילות המרכז והדרום, לפי שאין הם משכפלים את מבניהם המקוריים של שירים נפוצים בקהילות אלה – עירוניות או כפריות – אלא מתאפיינים במבנים דקדוקיים מיוחדים של הערבית-היהודית המקומית, החורגים מאלה המאפיינים את שלושת סוגי הלהגים המדוברים בקהילות דוברות הערבית-היהודית.³ מבנים מיוחדים אלה תוחמים למעשה סוג רביעי של להגים ערביים-היהודיים שנכנה אותם בזה להגים ערביים-היהודיים צפוניים (להלן: ע"צ). אולם בדומה לסיווגם של הלהגים האחרים בצפון אפריקה אני מציין בזה להגים צפוניים אלה בתווית *Nkal* על פי הביצוע החכי *k* של העיצור הענבלי *q*.

לבד מן הטקסטים שרווחו בקהילות מרוקו האחרות, כתבי היד שמקורם בקהילות הצפון יש שהם כוללים גם שירים ערביים-היהודיים מיוחדים, שאינם ידועים בקהילות המרכז והדרום דוברות הערבית-היהודית, אלא רק בקהילות דוברות הספרדית-היהודית. שירים מיוחדים אלה דנים בחלקם בנושאים יהודיים מסורתיים ובחלקם – בנושאים

¹ שיטריט 2016; 2017. מחקר זה נערך במסגרת מענק המחקר של הקרן הלאומית למדע ISF 1202/2015.

² שיטריט 2014א, עמ' 222–223.

³ שיטריט 2017.

חברתיים ורומנטיים כלליים, שרובם ממקור ערבי־מוסלמי וידועים בקהילות הצפון בלבד. אלה גם אלה משקפים בצורה מובהקת את מבני העי"צ. קיומם של טקסטים ערביים־יהודיים אלה לצד טקסטים בספרדית־יהודית, מעיד על כך שבחלקן לפחות היו הקהילות דוברות החפיתיה דרלשוניות. אכן אין להעלות על הדעת שטקסטים אלה הועתקו במקומות שונים בצפון מרוקו ובתקופות שונות, המתועדות לפחות החל במאה הי"ח, ללא כל צורך פארה־ליטורגי, בידורי או תועלתי שהוא, אלא כאיור בלבד.⁴ אדרבה, מבניהם המורפרפונטיים, מגוונם ותפוצתם מוכיחים שהיה נהוג לשוררם בחיי המשפחה, בדומה לשירים הספרדיים־היהודיים שנהגו בצפון מרוקו ובשירים הערביים־היהודיים הרבים שנוצרו ושימשו ברפרטואר הקבוע בקהילות המרכז והדרום. עד כה מצאתי שירים ערביים־יהודיים בכתבי יד עבריים שמקורם בטנג'יר, בתיטואן, בג'יברלטר, בארזילה, בשפשאון (שישאון, שאון) ולקסר לכביר (Alcazar).

פרט לטקסטים הכתובים, מבנים לקסיקליים ונוסחאיים ערביים רבים המרכיבים את החפיתיה מעידים ללא כל ספק על הדרלשוניות שנהגה בקהילות אלה, מאז נתכוננו במאה הט"ז בעקבות התיישבות מגורשי ספרד ופורטוגל, עד למלחמת העולם הראשונה. בדומה לשירים הערביים־היהודיים שבכתבי היד, גם רכיב ערבי זה כולל בתוכו שרידים מן השימושים הקדומים בערבית־היהודית באנדלוסיה ובספרד הנוצרית לפני הגירוש בסוף המאה הט"ו⁵ וממסורת ההגייה הליטורגית של הטקסטים המקראיים והבתר־מקראיים עוד במאות הי"ג–ט"ו בספרד המוסלמית ובספרד הנוצרית.⁶ שרידים אלה נמהלו בתוך מבנים לשוניים של הלהגים הערביים־היהודיים של דוברים יהודים מקהילות המרכז והדרום, שהיגרו במהלך הדורות לקהילות הצפון והטביעו רישומם בחפיתיה. נוסף לשני משאבים אלה, השפיעו על החפיתיה ועל הערבית־היהודית שנהגה בקהילות הצפון הלהגים הערביים של האוכלוסיות המוסלמיות ששכנו בערים שבהן היו גם יהודים וברכסי ההרים בצפון־מערב מרוקו, הידועים בשם 'ג'באלה' (הרריים, כפריים; 'ג'בלי; جيلي-جباله). בחקר הדיאלקטים הערביים במרוקו התמסד המונח הצרפתי *dialectes Jbāla* (אנגלית: *Jbāla dialects*) כקטגוריה נפרדת ומובחנת היטב של הלהגים ערביים במרוקו.⁷

⁴ כתב היד הקדום ביותר של פיוטים הכולל שירים בערבית־יהודית שמצאתי עד כה הוא כ"י ספריית הבודליאנה באוקספורד Opp. Add. Qu. 83. הועתק בתיטואן בשנת 1745 בידי יוסף בן שקרון וכולל שני שירים דרלשוניים (עברית וערבית־יהודית) מסוגת ה'מטרו', הידועים גם בקהילות מרכז ודרום מרוקו: (א) 'יקר גודלך' (שיטריית תשנ"ד, עמ' 289–291), נעתק פעמיים בכתב יד זה, דף 191ב, 222ב–223א; (ב) 'אשקיף מחלונות' (שם, עמ' 145–146), דף 196ב–197ב.

⁵ פראנדו 1994.

⁶ ממן תשמ"ד.

⁷ הית 2002, עמ' 2–6, 24; סנשו ווינסנטה 2012.

לאור תופעות טקסטואליות ולשוניות אלה מטרתי במחקר זה כפולה: (א) חשיפת מגוון טקסטים אלה של העי"צ, שרובם הועתקו במהלך המאה הי"ט וכמה מהם במאה הי"ח, ולהביא מהם בזה שירים שונים שהועתקו בתיטואן בתחילת המאה הי"ט ונשארו עלומים עד כה בכתבי יד נדירים; (ב) תיאור המבנים המורפרפונטיים שביסוד הלהגים *Nkal*, הקובעים את ייחודה של העי"צ, באמצעות פשוט המערכת הפונולוגית בהשוואה ללהגים ערביים-יהודיים ומוסלמיים רבים שנוצרו במרוקו. מקוצר היריעה, אתמקד כאן בתיאור הערבית-היהודית שנהגה במאה הי"ט בקרב יהודי תיטואן, אך אתאר תחילה את מגוון השירים הערביים-היהודיים שרווחו בקהילות הצפון.

ב. סוגי השירים שבכתבייד מתיטואן, לקסר לכביר וארזילה

1. מגוון השירים הערביים-היהודיים בשלושה כתבייד

במחקר מקדים זה אסתפק בהצגת שלושה כתבייד עבריים שנעתקו בקהילות דוברות הספרדית-היהודית: (א) תיטואן, ראשית המאה הי"ט; (ב) לקסר לכביר, סוף המאה הי"ט; (ג) ארזילה, סוף המאה הי"ט. שלושת כתבי היד מייצגים היטב את השימושים הלשוניים בשלוש השפות היהודית שבפי יהודי מרוקו: העברית (ולפעמים גם הארמית), ששימשה בכתבים ספרותיים ובמיוחד בשירה, הערבית-היהודית והספרדית היהודית. בדומה לערבית היהודית,⁸ גם בספרדית-היהודית ניכרים סוגי לשון שונים, היינו לְקָטִים וּרְבִּלְקָטִים.⁹ מגוון זה כולל מצד אחד את החפיתיה כלשון הדבורה¹⁰ ומצד שני – לְקָטִים שונים של ספרדית-היהודית ספרותית, כגון לשון ה'קופלאס',¹¹ היינו לשון השירים היהודיים המקוריים והמסורתיים, שגם היא מגוונת כשלעצמה,¹² וכן לשונם של כתבים פרשניים ומרשמיים (של סגולות ורפואות), לשון הדרשות,¹³ לשון הכרוניקות¹⁴ ולשון תרגומי המקרא. אולם מחקר זה יתמקד בערבית שנהגה בשירה היהודית של הקהילות הצפוניות ובמגוון השירה ולא יעסוק כלל בספרדית-היהודית. בשלושת כתבי היד הנידונים בזה, השמורים בספרייה הלאומית בירושלים, מצוי רפרטואר נרחב של שירים בשלוש השפות היהודיות.

(א) כ"י Heb. 8° 3716. נעתק בידי הסופר שלמה טוב עלם, שחיבר גם שירים עבריים

⁸ שיטתית 2007, 2009, 2013, 2014א, 2016, 2017.

⁹ שיטתית 2016.

¹⁰ בן-עזריאל 1977; בן-טולילה 2015; אלכסנדר ובן-טולילה 2008, עמ' 9–24.

¹¹ בנישו 1946; בנוויס בזיליו 2007.

¹² אלוואר 1969, 1971.

¹³ בן-טולילה 1999.

¹⁴ בן-טולילה 2008.

הומוריסטיים מיוחדים שהוקדשו ברובם למיילדת (דברי שבחים שתזכה להם אם תבשר לידת זכר ואימים אם תודיע על לידת בת). נולד בתיטואן ברבע האחרון של המאה הי"ח לאביו משה שהיה רב בקהילה. עסק במסחר וכנראה גם בחזנות ולרגל עסקיו שהה תקופות שונות בקהילת גיברלטר בשנים 1805–1829), שאת זמנו המדויק רשם בכתב היד.¹⁵ נפטר במחצית השנייה של המאה הי"ט, כנראה בתיטואן.

(ב) כ"י 3875 Heb. 8°. נעתק בלקסר לכביר בידי כמה מעתיקים עלומי שם בסוף המאה הי"ט, אולם חלקו השני הכולל שירי קצידה ערביים מוסלמיים רבים נעתק בידי שלום שאראגא.¹⁶

(ג) כ"י 7435 Heb. 8°. נעתק בארזילה כנראה בידי יוסף הלוי ׳ שטון, שהעתיק בו גם שלושה פיוטים עבריים משלו – שניים לפורים (דף 28ב–29ב) והשלישי, ׳פיוט לפורים על ניסא די ק"ק ארזילה׳ (דף 29ב–30א). על פי תיאור האירועים, הכוונה לנס שנעשה לקהילת ארזילה כשניצלה מפרעות של נוצרים ומוסלמים במלחמת שלושת המלכים בשנת של"ח (1578).¹⁷

בכתב יד א נעתקו מאות רבות של פיוטים עבריים וארמיים, עשרות שירים ספרדיים-יהודיים ועשרות שירים ערביים-יהודיים, ואילו בשני כתבי היד האחרים נעתקו מאות פיוטים עבריים, שירים רבים בערבית-יהודית ובערבית-מוסלמית, אך מעט מאוד שירים בספרדית-יהודית.

כאמור, ענייננו כאן בשירים הערביים-היהודיים בלבד, שבדומה לשירים הספרדיים-היהודיים נעתקו בנפרד ולא שולבו בחלקים השונים של שלושת כתבי היד, לבד משירי הקצידה שבכ"י ב ושירי המואל בכ"י ג, כנראה לפי שימוש בזמנו באופן סדיר במסורת השירה היהודית בקהילות המוצא. בדומה לקהילות דוברות הערבית-היהודית, שירים אלה שימשו בשלוש הקהילות הצפוניות לצרכים מגוונים. הם כוללים שירים ערביים-יהודיים הכלולים בכתבי יד של קהילות הצפון בלבד, שירים ערביים-יהודיים מסורתיים

¹⁵ כך רשם, למשל, בדף שו, א: "תושלב"ע [תודה ושבח לאל בורא עולם] אור ליום ד' סנדרן כי תשא י"ב לחדש אדר המהודר ש' תקפ"ה לפ"ק [לפרט קטן] בבואי פעם ג' לעיר כיבראלטאר יע"א [יכוונה עליון אמן]. ע"ה ב"ה [עבד ה' ברוך הוא] שלמה טוב עלם ׳ לאדוני אבי נורי ופארי כהה"ר [כבוד הרב הגדול רבי משה נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה]. ברוכים יהיו שניהם אמן כן יהי רצון מלפני בעל הרצון ב"ה וב"ש [ברוך הוא וברוך שמו]."

¹⁶ בכתב יד זה כמה מן הפיוטים העבריים הראשונים כתובים באותיות קורסיב של יהודי דרום מרוקו. הם הועתקו על פי הביצוע הפונטי שלהם כפי שנהוג להעתיק שירים ערביים-יהודיים. התיבות העבריות כוללות משום כך אמות קריאה רבות שאינן לפי התקן, כגון 'חאסאדאו' במקום 'חסדיו'.

¹⁷ על אירוע זה ראו ולנסי 2009.

עממיים ושירים ערביים־מוסלמיים הנמצאים בחלקם אך ורק בכתבי יד א רב, וכן שירים ערביים־יהודיים פארה־ליטורגיים שנהגו בכל קהילות מרוקו ובכללם שירי מטרוז.¹⁸

2. שירים ערביים־יהודיים מיוחדים לקהילות דוברות הספרדית היהודית

(א) כ"י א, דף יט, א-ב: 'פיוט על יוסף הצדיק עם א"א [אשת אדוניו]'. הפיוט יובא להלן.
(ב) כ"י א, דף קצז, א-קצח, א: פיוט לפורים. הכתובת: 'פיוט בלשון ערבי מיוסד על פי מאמרי רז"ל; לחן אימפיסאר קיירו קונטאר היג'אס דיל דייו אלטו'. שיר ארוך שנכתב על סיפורי המגילה ומדרשים שונים. השיר כתוב בערבית־יהודית בינונית ששימשה בימי הביניים, אבל בכתוב משובש:¹⁹

אסם אל כ'אלאק אל קיום	אוול אבתדאנא
שוכראנא לאסמו מלזום	על מא אעתדאנא
מז דון אל קוומאן	דאיים ארתצ'נא
קאדר באל ג'האדי	צובחאן אלה ארחמאן
תרגום:	חאפ'ן לעהאדי.
שם הבורא הנצחי	ראשית תחילתנו
תודתנו לשמו מחויבת	על אשר עשה למעננו
מכל העמים	תמיד רצה בנו
המנצח במלחמות	ישתבח האל הרחמן
	שומר הברית.

(ג) כ"י ב, דף 72ב: שתי מתרוזות בודדות שנלקחו כנראה מתוך שיר היסטורי:

ייליהוד דילקשאר אימשאוו הירבאנין	דיכ'לו לעראייש איבקא[ו] ג'עאנין
ייליהוד איל גארב קאלו איתחא[ווסו]	חיין אימשאוו איל פאס קלו ייתכ'לו
תרגום:	
יהודי לקסר [לכביר] ברחו	הגיעו ללאראש ונותרו רעבים
יהודי הגארב אמרו לטייל	כשהגיעו לפאס אמרו [להם] לשלם.

¹⁸ על שירת המטרוז ראו שיטתית תשנ"ד, עמ' 195–304.

¹⁹ השיר יובא במלואו, יתורגם ויפורש בכרך השלישי של הסדרה שאני עוסק בהכנתה: 'הראי והמראה – יהדות מרוקו בראי שירתה; שירי זמנים, מועדים ומעדנים – שירים חברתיים־תרבותיים'. השיר מוכר בקרב יהודי לוב המייחסים אותו לרמב"ם. ראו: שאו זמרה החדש ליהודי לוב, בעריכת פריג'ה זוארץ ופריג'ה תייר, תל אביב תשל"ב, עמ' 33–37, כתובת: 'פיוט נאה בלשון ערבי מהרמב"ם ז"ל, מיוסד על סדר א"ב'.

3. קצידות, שירי שבח ושירי חברה בערבית-יהודית מקהילות המרכז והדרום
 (א) כ"י א, דף קלג, א-קלה, א: "פיוט זה על ויכוח שיש בין פסח ובין סוכות בלשון ערבי;
 לחן 'אימתא יא רבי', 'אנא יא ליג'וואד ג'אדי ללחארכא / וולקית עמי פסח בזירבא
 ודיקא". שיר ויכוח ידוע בין החגים פסח וסוכות.²⁰
 (ב) כ"י א, דף ריח, ב-ריט, א: קצת יוסף, קצה (שיר סיפורי) אחת מני רבות על יוסף
 הצדיק: "קצא זראת ליסיר צאבי ודריף / האדא מא גאל פי אוואל כלאמו" (סיפור שקרה
 לנער רך בשנים ונחמד; זה מה שאמר בראשית דבריו). גרסה אחרת מופיעה בכ"י ב.
 (ג) כ"י ב, דף 48א-51ב, 53א-ב: גרסה אחרת של השיר על יוסף הצדיק: "קצא זראת
 ליסיר צאבי ודריף / האדא מא זרא בילויל כלאמו".
 (ד) כ"י א, דף שח, א: "פיוט בילערבייא, סינמן] נתן חזק - ע"ה ב"ה שט"ע במט"ע [עבד
 ה' ברוך הוא שלמה טוב עלם בן משה טוב עלם], האד למאדיח אלדי צבאני / טול
 אדאהאר פי להווא סאקי / וורדא עאלייא סוכור לישאני / ורחמני יא רובי כ'אלקי" (שבח
 זה ששבה את לבי ניזון כל הזמן מאהבה [לבורא]. רצה נא את תודת לשוני וחון עלי,
 אלהי בוראי). מחבר השיר הוא ר' נתן ג'ייאן מתלמסאן.²¹
 (ה) כ"י ב, דף 37א-39א: "אבייאד לי חדאר פי למות דצבייא / די סכאת בעומרהא עלא
 רבי אלמוזוד" (אשרי הנוכח במות הנערה שוויתרה על חייה למען האל המצוי בכל מקום).
 אחד השירים הנפוצים ביותר על הוצאתה להורג של הנערה סוליכה הצדיקה בפאס, יוני
 1834, על סריבה להמיר דתה.²² בכ"י ג, דף 32א-ב, נעתק הפיוט 'ה' שוכן גבוהים חדרי
 לב ומוחות חופש' שלחנו הוא שיר זה: "פיוט לנועם אבייאד לי חדאר פי מות סבייה".
 (ו) כ"י ב, דף 25ב-26ב, 36א: "קצידה די טבה [סיפור הטבק]: טבקו בסיבעוזה אל
 אוקייא / כא יסריווהא לכבאר וסגאר" (הטבק להרחת נמכר בשבעה ווג'וה האונקייה,
 וקונים אותו גדולים וקטנים". השיר המקורי נכתב במפנאס אך כאן שולב עם שירים
 אחרים בנושאים דומים.²³
 (ז) כ"י ב, דף 71א-72א: שיר שבח לכבוד הסולטאן מולאי לחסן (1873-1894) על
 נצחונותיו הרבים, ובעיקר דיכוי מרד הבורסקאים והתושבים בפאס: 'מולאי אלחאסאן
 סולטאן איסלאטין / חאקים בישיעא האדין לוטאיין" (מולאי לחאסאן הוא מלך המלכים
 / הוא מושל בצדק והביא שלום למחוזות)". הסולטאן ביקר בתטואן ובלאראש בספטמבר
 1889.²⁴

²⁰ לפרסום השיר ראו שיטריט תשע"ב.

²¹ שיטריט תשנ"ד, עמ' 82-83.

²² לשיר זה על גרסאותיו הרבות ראו שיטריט 2012.

²³ ראו שיטריט, הראי והמראה, כרך שלישי.

²⁴ נסירי 1907, עמ' 371. לשיר זה ולשירי שבח אחרים לכבודו ראו שם, כרך שני.

4. שירים ערביים-יהודיים פארה-ליטורגיים

(א) כ"י א, דף ג, ג-ה, א: פיוט בערבית יהודית להבדלה: "פיוט בלערבייא מדבר על שבח אליהו הנביא ז"ל. סימן היגע [?] שמעון בן הכהן חזק". גרסה מורחבת של השיר הידוע, הפותח את סדרת הפיוטים העבריים להבדלה: 'כמלי שאייק נסתרג'הו חביב אלה אליהו / אלף וכ'מס מאה מן אל שנין ואנא נשתרג'א דיק לחנין / יבשר לאב מעא לבנין' (כמו הפמנה לאהובו אני מצפה לו, אהוב האל הוא אליהו / אלף וחמש מאות שנה אני מקווה לבוא איש הרחמים / לבשר לאב ולבנים).²⁵ שם, דף רלא, ב-רלב, ב: גרסה אחרת של השיר עם הכתובת: "הבדלה למוצאי שבת קודש מסתערבא" (בערבית). מחרוזות השיר האחרונות נעתקו בכ"י ב, דף א27-ב.

(ב) כ"י ג, דף א37-ב: גרסה נוספת של השיר להבדלה 'אלף וכ'מס מייא מן שנין וואנא נסתרג'ה'.

- (ג) קטעים מן הצ'היר של פסח (חוקת הפסח) בעברית, בארמית ובערבית-יהודית:
- (1) כ"י א, דף קסג, ב-קסד, ב: "אתחיל לכתוב צ'היר ש"פ [של פסח] בע"ה [בעזרת האל]". פיוט דרלשוני הפותח את מערכת הטקסטים של הצ'היר של פסח, 'ידידים יוצאים מפרך ענם' במקורו העברי ובשרח 'לחבאב כ'רג'ו מן מאצאר'.²⁶
- (2) שם, דף קסד, ב-קסה, ב, פסוקי מקרא בלווית תרגום מן הצ'היר בארמית ובערבית-יהודית: "וקרא משה לבני ישראל ואמר להון נגידו וסבו לכון מן בני ענא [...] ודעה מוסא אילא ג'מיע שיוך' ישראל וקאל אלהום ג'בדו וכ'ודו אלכום מן אולאד לגנים' (שמות יב, כא-כט).
- (3) שם, דף קסה, א-ב, פיוט דרלשוני, עברית וערבית-יהודית: "שדי ראה לחצינו / שלח משה מליצינו [...] אלכאפי רא סחאמנא / [ר]סיל משה תריג'מאנא".
- (4) שם, דף קסה, ב, טקסט בפרוזה בארמית ובערבית-יהודית: "ליל נטיר ומזומן לפורקן לשמיה [...] ליל מחפורד ומוגוד לפכאף לישמו דאלאה".
- (5) שם, דף קסה, ב-קסו, א: פסוקי מקרא בלווית תרגום בארמית ובערבית-יהודית: "ויאמר ה' אל משה ואהרן זאת חקת הפסח [...] וקאל אלה למשה ולאהרן הדא רסום קרבן פסח" (שמות יב, מג-נא).
- (ד) שירי עתירה לבורא ושירי קצידה הגותיים בערבית-יהודית
- (1) כ"י א, דף לד, א-ב: "סי' אני דוד בר עמרם ארוואן חזק, איליך יא רב ווירפדת עיינייא / תפאריג עלא קלבי ותחון עלייא" (אליך אלי נשאתי עיני / הרווח ללבי ורחם עלי).²⁷
- (2) כ"י ג, דף א42-א43: "מא רית מן הווה האני גיר חפיד צלא ומעאני" (לא מצאתי

²⁵ שיטתית תשנ"ד, עמ' 169-179.

²⁶ שם, עמ' 183-189.

²⁷ לשיר וגרסאותיו ראו שם, עמ' 134-136.

- אחד החי בשלווה אלא זה המרבה בתפילה ונשמר בדיבורו), פיוט בערבית־יהודית לר' רפאל משה אלבאז (צפרו, 1828–1896).²⁸
- (3) שם, דף א43–א45: "סובחאן מין פראק ג'נאס אינאס", פיוט לר' רפאל משה אלבאז על הטבע השונה של בני אדם.²⁹
- (ה) שירי מטרוז בעלי מבני שילוב שונים של העברית והערבית־יהודית
- (1) כ"י א, דף כו, א-ב: פיוט מטרוז לשלמה גוזלאן (סוף המאה הי"ח), הנפוץ ביותר בכתבי היד העבריים של יהודי צפון אפריקה: "אנא אל איום ונורא / שדי נאזר בגבורה // אמן הוא ירא ולא יורא / תרזקנא לעושר ותורה". השיר נפוץ גם בכתבי היד מצפון מרוקו, לעתים בתוספת בתים הממשיכים את הנימה הנהנתנית של הפיוט.³⁰ גרסה אחרת של השיר בכ"י ג, דף א16-ב.
- (2) שם, דף שב, א: "פיוט מטרוז בלשון ערבי, חי העולמים / הדרך רכב צלח / שוכן מרומים / אליהו הנביא שלח // יא אילאה אהרן / פארג' לקאומך אדליל / כליתו ממחון / ישקא והווא מתל לעאליל / ארסלו ינון / יכלסהו כלאס אנג'ליל / מן באיין לגוים / פרג' עלינא נסתראח".³¹
- (3) שם, דף יב, יא, א: פיוט לברית מילה שבו משה רבנו מתואר כ'צולטאן למילה' (מלך המילה). חלקו הראשון בעברית הוא שיר גלות, וחלקו השני בערבית־יהודית מעלה נושאים שונים: שבח למשה רבנו, מתנות לאהובה והכמיהה לעלות לירושלים: "אל רם ברם הן צר / בנוף קרא יום / בית רם ברם ארצה אדום הורידו [...] אלה ומאצאלי עלא סידנא מושא / נביא אבן עמרם / עליה אסלם". שיר מטרוז זה נעתק אך ורק בכתב יד זה שמקורו בתיטואן.
- (4) שם, דף יח, ב-יט, א: "פיוט אני יעקב אדהאן חזק, ידיד נפשי אהובי / עד אן תשכחני / עוזי מאור עיני / גולה נדחה ביד אדום וקדר // יא עזיז רוחי קד קלבי / עאלאש האגדא תנסאני / עאלאמי, יא דאו עיני / ראני נזלית באין ג'ומאן / סילא עאלאש ניקדאר". נפוץ מאוד בכתבי היד של יהודי מרוקו, כולל קהילות הצפון.³² גרסה אחרת של הפיוט בכ"י ב, דף א61–א62.
- (5) שם, דף כד, ב-כה, ב: "פיוט ע"ס [על סדר] א"ב. מורכב משני שירים המשולבים חרוזה אחר חרוזה בכתבי היד הרבים שבהם נעתק. כאן נעתק בנפרד הפיוט העברי 'אשיר במצלתים בשפה ברורה' לר' דוד בן אהרן חסין, ובשולי הדפים השיר בערבית

²⁸ שם, עמ' 111–113.

²⁹ שם, עמ' 134–136.

³⁰ שם, עמ' 283–287.

³¹ שם, עמ' 160–163; 264–267.

³² שם, עמ' 145–146; 240–243.

- יהודית על מכת הפרעושים: "אש נסכי ואש נבכי חתא יוג'עני חנכי".³³
- (6) שם, דף פח, ב–פ, א: "פיוט", החלק הראשון של בתי הפיוט בעברית והחלק השני בערבית־יהודית: "יקר גודלך מי יחוה? / יא אילאה לעצים אלוואחד ובאקי".³⁴
- (7) שם, דף קלב, ב–קלג, א: "פיוט מטרוז בלשון הקודש ובלשון ערבי – העני מתרעם שאין לו מעות לקנות צרכי פסח, ואני הצעיר הרכבתיהו לנו[עם] ג'ימוליקה בידיקה, שמעו קולי בלשון צח / יגונותי אגידה / לבי כל יום לא נח / אש בוערת יוקדה". נכתב במפנאס במאה הי"ח והמעתיק התאים לו לחן של שיר ספרדי־יהודי.³⁵
- (8) שם, דפים שכג, ב–שכד, א: "פיוט מטרוז ע"ס [על סדר] א"ב בלה"ק [בלשון הקודש] ובלערבייא, אשקיף מחלונות / ולראות רעיה כנגדלות / איומה. // אשקית ובקית מבעות / מן אנעות / וואנא עיית מן לבייות מלמומא". המחרוזות בערבית יהודית משכפלות וממשיכות את ענייני הגלות והגאולה המועלים בחלק העברי.³⁶
- (9) שם, דפים קטז ב–קיח, א: הפיוט 'וורסל ייא לוואחד וויחדאני / אליהו יעאלי סאני" (ושלח אתה האחד והיחיד את אליהו שירים את קרני) לפרגי' שוואט, משולב אחרי פיוט עברי.

- (1) שירים ערביים־יהודיים מסורתיים־עממיים, חברתיים או רומנטיים
- (1) כ"י א, דפים ריט, ב–ר, א: "גאנייא בילערבייא" (שיר בערבית), שיר חתונה נפוץ בכל קהילות מרוקו והושר מפי הנשים בטקס הכנת הכלה לצאתה אל בית חתנה: "ייא למאשטא משטיט דלאהא / ומא לערוסא ראיחא לדארהא" (המסרק סרק את צמותיה / והכלה יוצאת אל ביתה).³⁷
- (2) שם, יא, ב–יב, א: "פיוט בילערבייא, כול מא קאסיט איגראלי, יא לוואעלא, מן גאב לסוס וויסטי מיטפורא" (כל שסיפרתי קרה לי, הו ציפור. מי שהרחיק נדוד לסוס, יבחר בחורה ולה צמות). בשיר תמונות רומנטיות אך הוא אלגורי בעיקרו ומסתיים בתפילה לבורא לכפרת עוונות ושיבת ציון בזכות אליהו הנביא. נעתק בכתב יד זה בלבד.
- (3) שם, דף יא, א–ב: שיר חברתי המתאר את שאירע למספר כשלקח מעט הגרעינים שקנה לטחנת הקמח, "ייא מול אזרע לא תאמין פיראחווייא / נוויציך יא לעאייל זירדו פידאר" (אתה בעל גרעיני החיטה אל תתן אמן באשה שעל הריחיים. אייעץ לך, נפה אותם בביתך).³⁸

³³ שם, עמ' 222–223.

³⁴ שם, עמ' 189–191.

³⁵ שם, עמ' 257–260.

³⁶ שם, עמ' 145–146.

³⁷ השיר יובא במלואו להלן, עמ' 229.

³⁸ השיר יובא במלואו להלן, עמ' 226.

- (4) שם, דף שכז, א: "פיוט בילערבייא, פלפחורה איל היוואן שפר, ילאן, ואנשארט אלקולוע" (בערים נסעו האוהבים (?) והמפרשים נפרשו). שיר רומנטי בערבית בינונית המעלה תמונות מפרידת האהוב מן הטבע. השיר נעתק בכתב יד זה בלבד.
- (5) שם, דף שכג, א: "גנייא ערבייא [שיר ערבי], שאוש עגלי לוורשאן, באת יגאראד באין לברוג' (היונה הטרידה את מנוחתו, כל הלילה השמיעה המייתה מעל המגדלים). שיר הגות קצר.
- (2) שירי קצידה וסראבה³⁹ ערביים-מוסלמיים, לרוב רומנטיים, שנעתקו בכתבי היד מלקסר כביר ומארזילה בלבד.
- (1) כ"י ב, דף 39א–40ב: "קצידא, צולי, יא בודוואח, יא גזאלי, בנעמכי אבוצול, יא בויעון סרדייא" (התגאי, את עונדת העגיל, יפתי, בהסכמתך [לבוא], את היהירה, בעלת העיניים המרהיבות).
- (2) שם, דף 82א: "קצידא, מחבוב אל גלב סידנא סובחאן מנעאדאך בלבהא תיפזין ראה הוואך יסיב". שיר ערבי-מוסלמי שקשה לעמוד על טיבו – שיר שבח לשליט או לאהוב/אהובה?
- (3) שם, דף 98א: "אתחיל ליכתוב קצאיד ביל עארבייא אני הכותיב שלום מ"ס שאראגא"; דף 98ב: "קצידא, כ'רזו בנאת פאס לבאלי בילזמהור שיתנא בחלי וואנו עשיג", קצידה ידועה על יופיין של בנות פאס.
- (4) שם, דף 100א: "קצידא די [לע]אזבא, כיף אדיר אלי עארפו גראם חביבו ויסליב היבתו" (שיר הרוקה, מה יעשה מי שיודעים עליו שהוא כבול באהבתו וויתר על כבודו?).
- (5) שם, דף 102א: "סירראבא, פי רודאנא פאש נילגא ליבנאת / סאלתהום סאלוני וויתערגנו עליי // נילגאהום כ'ארזאת דוך לכ'ודאת / וואעדאת ניל חמאם" (ברודאנא אני פוגש את הנערות; שאלתי אותן ושאלו אותי תוך התנשאות. אני פוגש את היפהפיות כשהן הולכות אל בית המרחץ). זהו שיר עממי לירירומונטי ארוך.
- (6) שם, דף 102ב: "סירראבא, תיבקא בכ'יר יא מדינת פאס, מא סכ'ינא ווילכילמא זארייא עלינא" (היי בטוב העיר פאס, לא נעם לנו לעזוב כשהמלים מתרוצצות בפינו).
- (7) שם, דף 103: "קצידא, נעם 'על רמי קומה', מאל ליחב[ני]ב זמע נאסי האני ביפראגו" (מדוע בני ביתי נהנים מעזיבת האהוב?). לא ברור אם המעתיק התאים לשיר לחן של פיוט עברי או שהפיוט העברי הורכב לפני כן על לחן השיר הערבי.

³⁹ 'סראבה' היא סוגה של שירי עם רומנטיים ארוכים בערבית דבורה. בתי השיר מושרים בפי מבצעים שונים בשמחות משפחתיות.

- (8) שם, דף 104א: "קצידא, טאלת בסידי האד לגיבא וויתוואחשאת בכאה, מא גדארת עאל ליפראג מעאה" (אדוני האריך נדוד והתגעגעתי לשהייתו, איני יכול להתגבר על הפרידה ממנו). שיר לירירומנטי.
- (9) שם, דף 105ב: "קצידא, נועם 'הייתי מושל', האיית ייא וויחשי עלא לוורסיל אילא גאריבת ליעשייא" (מה רבים געגועיי לאהוב (?) כשפונה היום). גם כאן לא ברור זמנה של התאמת הלחן לפיוט העברי.
- (10) שם, דף 106ב: "קצידא למ[חמד] בן סלימאן, אה מין ריזגאת ינבאל מין ליקוואס וויל חאזיב סורדי". שיר ידוע שכותרתו *قصيدة الوردة ותחילתו: اه من رشغات نبال الاقواس والحاجب صردي* (כמה נשיקות ליפהפיית הקשתות והריס המושלם).
- (11) שם, דף 107ב: "סינעא [קטע משיר עם מנגינתו], מאתא ייא גאריב אילחאיימאני נארא כומו ואניסמאעו מיתליך" (מתי אתה שהרחקת נדוד נראה אותך ונשמע ממך).
- (12) שם, דף 108ב: "סיררבא, ייאליים סילים וויעדאר נאס לגראם יום רית גזאלי" (אתה המלין, סלח והבן לרוח האוהבים ביום שראיתי את אהובי).
- (13) שם, דף 110א: "קצידא משארקייא, איל קאלב באת סאלי וויל כ'אטאר פאראח" (קצידה מן המזרח, לבי לך בשלווה ובמצב רוח של שמחה).
- (14) שם, דף 111א: "קצידא, דאתי ליום מאזאלא בין אישפאייף אוהול אוריאה ליהווא הזילא פי דוואכ'לי שעילא" (אני עדיין נמצא בקצה היישוב ורוחות האהבה מתישות אותי, בוערות בתוכי).
- (15) שם, דף 112ב: "קצידא, מעדים דאך ליום פאס שידדו נאסו ווימשאו" (מה מצער יום זה! אנשי פאס סגרו את בתיהם ונסעו).
- (16) שם, דף 116ב–118א: "קצידא משארקייא, איזהו פי טיבלא חאסאן וויבראריד זוו וכיסאן לונהום יירדאני" (שיר מן המזרח, מנעמי מגש התה אין טוב מהם עם שני קנקנים בעלי צבע מרהיב). תיאור המעדנים והארוחות הדשנות הנהוגות בבתי מלכים ועשירים. השיר יוחס לסולטאן מולאי עבד אלרחמאן (1821–1859). נראה שהשיר הביא את ה'שיך' דוד יפלאח, איש הקצאיד, לכתוב את השיר המקביל לו על פאר החמין במוגדור.⁴⁰
- (17) שם, דף 118ב–121א: "קצידא משארקייא, איתביסאמו דאחכו גוסין ליקאח ייסבי וואמין יעשאק וואמין הוא וואליע" (חיוכם־צחוקם של ענפי הגן שבה את רוחם של האוהב והמתענג). תיאור נופי הגן המרהיב והנאות שבו.

⁴⁰ ראו שיטרת 2012; שיטרת, הראי והמראה, כרך שלישי. גרסה אחרת של השיר מצויה בכתב היד מוואזאן (פוטוסטט מס' 201, שעדיין לא נרשם בקטלוג המכון לכתבי היד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים).

(18) שם, דף 121ב: "זאר חביב בעארד מא זפא, וויטבדיל קורבי וויטייאקינת בכ'אטרו, עפא חין בגא קרובי" (האהוב בא לבקר אחרי ששמח לאידי, רצה בקרבתו משום שהתאמתו למצב רוחו, הביא [לי] מרפא כשהתרצה).

(19) שם, דף 122א: "קציידא משראקייא, פאד לוואחע עלייא, אנא ייא בירראני גריב לא מיין יסאל עלייא" (קציידה מן המזרח, גאו בי הגעגועים (?), אני שאיני בן המקום ורחוק מבני ביתי ואין מי שישאל לשלומי).

(20) שם, דף 125א: "קציידא די שימעא די מו[חמד]ן סגיר, גוררילי לילאה ייא שימעא וויעלאש עליך ווינאס פי ליפראח" (שיר הנר של מוחמד בן סגיר, אמור לי בבקשה, הו נר, מדוע [אתה בוכה] כשהאנשים שמחים). שיר ערבי־מוסלמי רומנטי זה היה נפוץ מאוד בקרב מוסלמים ויהודים במרוקו.

(21) שם, דף 127א–129א: "קציידא, מא עינדי מירסול ייוסל אויין פטימא תילגית אידלאל" (אין לי שליח שיבוא ליפהפיה פטימה שפרשה את צמותיה). שיר געגועים רומנטי לאהובה הרחוקה והמתרחקת מן האוהב.

(22) כ"י ג, דף 45א–56א: "חביבתי תליפתני, פקול סאעה נזיהא, קאס למחיבא סקאתני, גאלבי מא בגא" (אהובתי מסיחה את דעתי, בכל שעה אני בא אליה. את כוס האהבה היא נתנה לי לשותת, אך לבי לא קיבל).

(23) שם, דפים 46א–49א: סדרה ארוכה של שירים רומנטיים ערביים־מוסלמיים קצרים ושל מכתמי אהבה מסוגת המןאל.

(ח) הרכבת פיוטים עבריים על הלחנים של שירים ערביים־מוסלמיים
 לבר מן הטקסטים של השירים הערביים־היהודיים והערביים־המוסלמיים המגוונים שבשלושת כתבי היד, השירה הערבית מופיעה בהם בדפוס אחר – תחילות השירים הערביים שלחניהם משמשים כמנגינות לפיוטים עבריים, הן של שירים בודדים והן של שירים משורשרים לפי סדרות פואטיות־מוזיקליות מתוך מודוסים שונים של השירה האנדלוסית הביניימית. בסדרות אלה ההוראות 'כ'רוג' (יציאה) ו'כ'רוג' (יצא) מציינות את המעבר לשיר־מנגינה אחר בתוך הרצף. שימושים אלה מעידים על הידע הרב שהיה ליהודי תיטואן ולקהילות הצפון האחרות בשירת ה'אלה', מסורת השירה האנדלוסית שהשתמרה במרוקו. זאת ועוד, מקהילות אלו שרדו עשרות רבות של אנתולוגיות פיוטים עבריים שלפיהן שרו את שירת הבקשות בשבתות הסתיו והחורף, הכוללות לרוב 24 'דרכים' ('טורוק', 'י': 'טריק') או 'טובוע' ('י': 'טבע'), כלומר מערכות מוזיקליות מסודרות ומובחנות הלקוחות מחלקי 'נוובאט' שבשירה האנדלוסית. סדרות כאלה מופיעות אם

בצורה ממוספרת 'דרך 1', 'דרך 2' וכו', או בלא מספור,⁴¹ ומתחילות ב'אסתכבאר', שהוא הקטע המשמש מעין 'מואל' פותח. הסדרות המשורשרות לפי 'טובוע' מופיעות לרוב עם שם המודוס האנדלוסי המתאים.

(1) כ"י ב, דף 74א-ב: סדרת פיוטים עם תחיליותיהם המותאמות לתחיליות שירים ערביים מקבילים משירת ה'אלה' מובאת בפירוט אחרי הפיוט 'תשבי צורי לבכי זכרו כצוף ומן'. בסוף הסדרה כתובה ההוראה 'ויכרוג' (ויעבור) 'בזה, צברי עלא מן נעסאקו דון איכטייאר" עם מלות השיר הערבי שעל פי מנגינתו שרים את הפיוט 'צור נעלה עמך עשקו'. לאחר חרוזות השיר הערבי מתבקש מעבר 'ויכרוג' בזה' לשיר ערבי אחר, 'אסהלו עיינין האדאקא'.

(2) כ"י ג, דף 32ב, 34א, 38ב, 40ב, 42א: לחני שירים ערביים־יהודיים או ערביים־מוסלמיים רשומים בכתובות פיוטים עבריים.

(ט) טקסטים ערביים־יהודיים בפרוזה

(1) כ"י א, דף ריב,ב-ריו א: מדרש עשרת הדברים שנבראו ערב שבת בין השמשות בערבית־יהודית:

אתחיל לכתוב עסר מסאייל בעה"ו [בעזרת ה' ובישועתו] בילערבייא – עסר מסאייל די כ'לאקו פלילית אשבת באיין גייוב אשמש; והאדו הומה: פום לאראד די בלעת דם הבל גיר קטלו קין כ'אה, הייא לאראד די בלעת מאצר חדא חצית לבחאר; הייא לאראד די בלעת שבעה דסמאוות די עמל חירם מלך צור, די כ'ף קאלו חז"ל באיין חירם מלך צור דכלית פיה לגיאות ונתגאה עלא הקב"ה, ומשא לבחאר לכביר ואוקף פיה ארבעה דצווארי דלחדיד, טול האדא קיד האדה; מסאוויין אוקפהום האדא מקאבלית האדא; ועמיל עליהום שבעה דסמאוות ופיהום לכרסי די עאלאש יג'ליס וצוואר פיהום לחיות – המבדיל בין קדש לחול – פחאל לחיות די תחת כסא הכבוד, ועמל ארעאד ולבראק [תרגום: עשרה דברים שנבראו ערב שבת בין הערביים, ואלו הם: פי הארץ שבלעה את דם הבל אחרי שִׁהָרְגוּ קִין אחיו, היא הארץ שבלעה את מצרים על שפת הים; היא הארץ שבלעה את שבעת הרקיעים שיצר חירם מלך צור, כפי שאמרו חז"ל, שחירם התמלא גאוה והתגאה על הקב"ה והלך אל הים הגדול והציב בו ארבעה עמודים מברזל, אחד שווה לשני בגובהו; הוא העמיד אותם שווים ואחד מול השני; הוא בנה עליהם שבעה רקיעים והציב בהם את הכיסא לשבת עליו וצירר בהם את החיות – להבדיל – בדומה לחיות שמתחת לכיסא הכבוד, ויצר גם רעמים וברקים].

⁴¹ כגון בכתב היד של שלמה טוב עלם, כ"י א, דף נח א: 'אסתכבאר טריק לעזם'.

ג. הטקסטים של שלושה שירים ערביים-יהודיים

מעשרות השירים הערביים-היהודיים שבכתבי יד מקהילות דוברות ספרדית-יהודית יובאו להלן שלושה במלואם: מהם שניים בכתבי יד מקהילות הצפון בלבד, ואילו השלישי, כנראה מן המאה הי"ח, היה מוכר בכל קהילות יהודי מרוקו – עירוניות וכפריות, והיה מושר בפי נשים וגברים. שירים אלו ישמשו כאן לשתי מטרות: (א) הדגמת סוגי השירה הערבית-היהודית בקהילות הצפון לצד השירה בספרדית-יהודית, הכתובים במבנים מורפר פונטיים המיוחדים של העי"צ בהשוואה לנהוג בקהילות המרכז והדרום; (ב) הדגמת המבנים הלשוניים של העי"צ. שלושת השירים כלולים באנתולוגיה שבכ"י Heb. 8° 3716.

1. השיר על יוסף ואשת פוטיפר

השיר עוסק בנסיונות הפיתוי של אשת פוטיפר כלפי יוסף וסירובו להיענות לה. כאמור, השיר נעתק בכתבי יד מקהילות צפון מרוקו בלבד ונראה שהוא שריד מן השירה הערבית היהודית שבקהילות ספרד בימי הביניים, שהביאו אתם המגורשים בסוף המאה הט"ו, אולי מממלכת גרנדה שנכבשה אחרונה בידי הקתולים בשנת 1492. נוסח היסוד של השיר שלהלן נעתק בכתב היד של שלמה טוב עלם. השיבושים המעטים שבו יוגהו על פי ארבע גרסאות אחרות של השיר בכתבי יד מתיטואן ומטנג'יר מן המאה הי"ט. בכל גרסאות השיר מן המאה הי"ט השתמרו תצורות קדומות של שמות ופעלים, הן משום שהטקסט נכתב בימי הביניים, עוד לפני הגירוש, ולשונו קרובה לערבית הבינונית של אנדלוסיה,⁴² והן מסיבות של משקל וחריזה. למעשה, מבחינת היערכויותיו המורפר פונטיות הטקסט נושא מבנה מוכלא של ערבית אנדלוסית ביניימית וערבית יהודית מאוחרת שהתפתחה בקהילות צפון מרוקו שבהן התיישבו המגורשים ונעשו בהן רוב. השיר מורכב משמונה חרוזות בנות שני טורים ופזמון. השיר משחזר כביכול דרשיח ישיר בין יוסף לבין אשת פוטיפר בשעה שזו עיכבה אותו כדי להתייחד עמו, אך הוא מסרב להיענות לה ומקלל אותה על מעשָׁהּ הנפשע. אשת פוטיפר, היוזמת את השיח, מבטיחה לו גמול נאה אם ייענה לחיזוריה (חרוזה א), מתחננת ומבקשת רחמים, שכן גופה מתכלה מתשוקה (פזמון). היא גם מוכנה לשמש לו משרתת ומבטיחה להרוג את בעלה כדי להתמסר כל כולה ליוסף (חרוזה ב). לבסוף, לאחר טיעוני יוסף, היא מודה בכשלונה המחפיר (חרוזה ז). כדי לדחות את שידוליה, טוען יוסף תחילה טענה אמונית חזקה המונעת ממנו להסכים לחיזוריה (חרוזות 3, 4), אך אחר כך הוא מגנה אותה על מעשיה הנפשעים ומפרט מה הוא עלול להפסיד אם ייענה לשידוליה (חרוזה ה). לבסוף

⁴² על הערבית האנדלוסית ראו מחקריו היסודיים של פ' קורינטה (1977, 1989, 1999, 2008).

הוא אומר דברי נבואה וטוען שבזכות סירובו וקריעת שמלתו בידי אשת פוטיפר בנסיון בריחתו, הים ייסוג וייבקע לבני ישראל בעת יציאת מצרים (חרוזה ו). בסוף השיר מופיע יעקב אביו כדי לחלצו מחומרת החטא שהיה עלול לחטוא אם ימשיך להתבודד עם אשת פוטיפר (חרוזה ח). אין ספק, כי מחבר השיר יהודי עלום-השם היה תלמיד חכם שהכיר את המדרשים הרבים סביב סיפורי יוסף ובריחתו מחטא בעילת אשת איש נוכרייה.⁴³ כתבי היד:

(א) כ"י א (לעיל, עמ' 211–212).

(ב) כ"י פול דהאן, בריסל, מס' 7551, דף קכט, א"ב. נעתק בתיטואן. הכתובת בספרדית יהודית: "קאנטאר מוריסקו פור איל מעשה די יוסף הצדיק קון מוגיר די סו סיניור" (שיר בערבית על סיפור יוסף עם אשת אדוניו).

(ג) כ"י Or. 10390 בספרייה הבריטית בלונדון, דף א89–א90. הכתובת: "פיוט על מעשה די יוסף הצדיק עם אשת אדוניו בלשון ערביא". גם כתב יד זה נעתק בידי שלמה טוב עלם בתיטואן, שנת תקע"ב (1812).

(ד) כ"י בית המדרש לרבנים, ניו יורק, ENA 687-4575, דף ה, ב–ו, א. נעתק בטנג'יר. הכתובת: "פיוט".

(ה) כ"י שוקן 70005/44 (סרט 45459), דף נו, א–ב. הכתובת: "פיוט על ויכוח יוסף עם אשת אדוניו". נעתק בתיטואן או בטנג'יר.

אחה, יא דאו לקאמאר, ווידא דירתי תליבאתי
חאלי דהב וויליאקוט נעאטיך וואליך איוואתיך:

[פזמון]

אה יא יוסף, יא כ'אי, ושוף פי חאלאתי
דאתי תאבאדאל, עייני דאלאמו:

5 וואנא נכון ליך כ'אדים, וניקטיל דיך לכאפיר
הווא למינגוס לחראמי, הווא לפתי פוטיפר:

וכיף נכ'אליף לאמאר כ'אלאך לארד ושהאוואך
כולנא אילו נעבודו, רוחנא אילו תישטאהאך:

10 בונא יעקב לחאנין, אולד אשבט תנאעאשאר
לא מן פיהום קליל לאמאן, לא מן הוא דינהו כ'אסאר:

⁴³ את עיקר המדרשים והפרשנויות על יוסף ואשת פוטיפר ראו באתר http://www.aspaklaria.info/010_YOD/ יוסף 20% 20% 20% ואשת 20% פוטיפר .htm

אירדילא יא בנת אירדיל, וכיף נדיר פילחשומא
כ'ותי יגאעדו פיג'ינא, וואנא פיג'אהינאמא :

וואנא פי אג'א[ר] איהרובי ויתכ'אזאקלי טאייבי
יהרוב לבחאר ויתכ'אזאק פייאם מושא איל נביא :

15 ועיית ניג'וויך יא לגאדאר ביטאב מינדאך ולישן
בכלאם רטאב ומאליח בוילאתיחסאן :

אבוה פילחין גא חאד[ר] ושאף פינא[!] וואראהו
ינעאל איבליס ושאיטאן ומן איל כ'טא פיכאהום :

תרגום:

הו, אור ירח, אם תמלא מבוקשי
תכשיט של זהב ופנינים אעניק לך והוא יאה לך :

[פזמון]

הו יוסף, אחי, ראה את מצבי
גופי השתנה, עיני חשכו :

5 ואני אהיה לך משרתת ואהרוג אותו הכופר
הוא הטמא, הממזר, הוא פוטיפר הסריס :

ואיך אמרה את פי בורא הארץ והכוכבים?
כולנו עובדים אותו, נפשנו שואפת אליו :

אבינו יעקב הרחום ילד שנים עשר שבטים
10 אין בהם דל אמונה אחד ואין בהם מי שאמונתו פסולה :

פושעת בת פושע, ומה אעשה עם הבושה?
אחי ישבו בגן עדן ואני בגיהנום :

אני בשכר מנוסתתי וקריעת הבגד שעל גופי
הים ינוס וייבקע בימי משה הנביא :

15 לא הועילו פיתויי, הו בוגדן, שהרעפתי עליך במתק שפתיים ולשון
במלים רכות ונעימות, בסבר פנים יפות :

אביו הופיע לפתע ועמד לידו, הסתכל [בהם] וראהו
קילל את השטן והציל[ו] מן החטא :

פירוש והערות: 2. חאלי (حَلِيَّة, حَلِي, حَلِي) – תכשיט. 6. לפתי – כאן במובן 'סריס' ולא 'נער'. 7. שהאוואך – צורת ריבוי פואטית שנגזרה בדוחק החריזה עם 'כ'אלאך' ו'תישטאהאך', מן השם הטכני السوهة המציין בערבית האנדלוסית את שם הכוכב Zeta שבמערכת Ursa Major (קוריינטה 1997, עמ' 266). 8. תישטאהאך – מן השורש شَهَق (לשאוף, לנשום). 11. אירדילא, אירדיל (رذيلة, رذيل) – חי, חיה בחטא, בזימה. 13. טאייבי – כ"י (ב): 'תייאבי' (בגדי). 16. בוילאתיחסאן: כ"י (ב): בילאתיחסאן (קבלת פנים אוהדת). 17. חאד[ר] – כך בכ"י (ה), במשמעות 'נוכח'. בכל הגרסאות האחרות 'חאדא' במשמעות 'לידו'. פינא – כך בכל הגרסאות, אך צ"ל 'פיהום' (ראה אותם), שכן התרחיש מתואר מנקודת ראותו של המספר: יעקב שהיה זר לסיפור הופיע ברגע האחרון כדי להציל את בנו מן החטא. 18. פיכאהום – בצורת הרבים בכל הגרסאות, אך צ"ל 'פיכאהו' (הצילו) בצורת יחיד זכר, הן בשל החריזה עם 'וואראהו', הן בשל תוכן, שכן יעקב בא להציל את בנו יוסף מן החטא ולא התעניין באשת פוטיפר.

2. שיר חברתי מן המאה הי"ח על אדם שקנה גרעיני חיטה ולקחם לטחנת הקמח הסיפור מובא מפי בעל החיטה ומציג את השקפתו על הדמויות המעורבות בתרחיש. אין הוא מחשיב את עצת הנשים ומאשים את אשתו העצלנית על ששכנעה אותו לטחון את הזרעים בטחנה ולא בריחיים שבבית וגרמה לכך שהפסיד רבע מכמות הקמח. הוא תמה על החלטת הטוחן לדחות את הטחינה למחרת וכשראה אצלו סיר כוסכוס מבעבע, חשד בו שגנב ממנו חלק ממצט החיטה שהביא לטחנה; חשדו התאמת לאחר בדיקת כמות הקמח. הוא תבע את הטוחן למשפט אך נענה לבסוף לתחנוניו שיסלח לו וימנע ממנו את העונש שפסק לו השופט. הוא ויתר לו משום סלחנותו הנובעת ממודעותו למוות שנגזר על בני אדם, תובעים ונתבעים כאחד. השיר מוסלמי במקורו, כפי שעולה במפורש מבתי האחרונים (13–17): בית הדין השרעי, הנביא, שיטת הענישה, תחנוני הנתבע וסליחת התובע. אך השיר זכה לתפוצה בקרב היהודים בגלל המסר האוניברסלי שבו.

מבניו המורפרפונטיים המיוחדים של הטקסט משקפים את מימושי ההגאים של המעתיק ושל בני קהילתו. הם מעידים על כך שאין זו סתם העתקה של טקסט ערבי מוסלמי בידי מעתיקים יהודים, בדומה למאות שירים שהעתיקו זמרים יהודים בקהילות המרכז והדרום, אלא השיר בוצע בקרב יהודי תיטואן על פי המערכת המורפרפונטית של הערבית שבפיהם. השיר במבנה קצידה, חריזה מברחת בסופי הסוגרים (יאר) וחריזה אחידה גם בסופי הדלתות (ייא). המשקל: בדלת 10–12 תנועות, ובסוגר 9–10 תנועות. השיר נעתק בכ"י אחד בלבד, כ"י א (לעיל, עמ' 211–212), דף יא, א-ב, אך הבית הראשון נרשם כלחן של פיוט עברי בכתבי יד של פיוטים ממפנאס מתחילת המאה הי"ט.

יִיא מוֹל אֲזַרְע לֹא תֵאֲמִין פִּירָאֲחוּיִיא
 מִיתְקָאֵל לְמַדְיִיד יֵא סֵאֵם עֲלִיִיא
 גִּיבַת לְזֹרָאֵע סִירְטוּלִי לֹוהֲלִיִיא

[פזמון]

טִיבֵאֲעַת רֵאִיִּהֵא סֵאֲעֵא זִילְגִיַּת בִּיִיא
 5 אִירְפִּידַת לְמַדְיִיד אִידִיטוּ בְרִיג'לִיִיא
 גְבֵאֲרַת לְמִיטְעֵאֲלִים פִּי ג'לֵאֲבִיִיא
 סוּוִילְטוּ עֵאלֵא לְמֵאֲעֵאֲלִים גֵּאל לִיִיא
 אִיסְטִינִיתוּ דִירְקִית עֲלִיִיא לְעֵאֲשִׁיִיא
 סוּוִילְטוּ עֵלֵא טַחֲיִין גֵּאל לִיִיא
 10 גֵּאֲדֵא מֵאֲשִׁיטְלוּ פְדִיךְ אֲסוּבְחִיִיא
 כִּיסְכֵּאסֵה כִּינִיתוּ עֵאֲמֵבֵאֲרִיִיא
 אֲרִפִּידַת לְמַדְיִיד קֵאֲלִילַת פִּיה אֲנִיִיא
 סִיבַת מִן לְמוֹד אִידֵאֲלִי רֹוּבְעִיִיא
 דְעִיתוּ תִיבֵאֲעֵנִי לְשֵׁאֲרְעִיִיא
 15 גֵּאל לְפִקִּי רִיפְדוּ רֵאֵה הֵאֲד אִיִיא
 דִּירוּלוּ יִמִּינֵא עֵלֵא לְעֵסֲרִיִיא
 טֵאֲח עֵאלֵא כִּיתְפִי וּוֵאֲחֵא בִּידִיִיא
 טֵאֲח עֵאלֵא כִּיתְפִי וּוֵאֲחֵא בִּידִיִיא

[פזמון]

טִיבֵאֲעַת רֵאִיִּהֵא סֵאֲעֵא זִילְגִיַּת בִּיִיא ווִילִי טִיבֵאֲע רֵאִיִּת אִינְשֵׁא מוּטִיִיאֲר.

תרגום:

אתה בעל גרעיני החיטה, אל תתן אמן בדברי הטוחנת בריחיים
 אייעץ לך, הו בעל הבית, נפה אותם בביתך
 מתקאל הוא הטיל עלי לשלם עבור 'מוד' קטן
 ושמונה פולוס נתתי לו כדי שיביאו הביתה
 הבאתי את הגרעינים ואשת הבית ניפתה אותם
 אך אמרה לי שמן הראוי שבעל הטחנה יטחנם

[פזמון]

עשיתי כעצתה לאחר ששכנעה אותי מי שנשמע לעצת הנשים אבוד
 5 לקחתי מעט הגרעינים והובלתי בעצמי ברגלי
 לטחנה, אתם השומעים

מצאתי את עוזר הטוחן לבוש ג'לאבייה

ובידו שוט שבעזרתו סובב את הסוס

שאלתיו על אדוניו הטוחן, ענה לי: הוא לקח את הסוס לטבול במים
 חיכיתי לו עד שירד עלי הערב עד שחזר משפת הים, אתם השומעים
 שאלתיו על טחינת מעט הגרעינים שהבאתי

ענה לי שיטחנם למחרת אחרי הסלים הגדולים

10 למחרת הלכתי אליו השכם בבוקר ומצאתי שסירו מעלה אדים

היה זה סיר לכוסכוס בצבע ענבר והסיר התחתון העלה אדים

הרמתי את מעט הקמח משום שחשדתי בו

התעקשתי למדוד אותו שוב

מצאתי שגנב לי רבע מן הקמח ראו, אחי, גנב מועד זה

התלוננתי עליו ובא אתי למשפט אמר לשופט שיספר לו מה קרה

15 אמר השופט: קחוהו ברנש זה יוצג בחוצות לפי תורת הנביא הנבחר

שימו לו יד ימין על יד שמאל כסו מעיו בסחבה כלשהי

נפל על כתפי ואחז בידי ותר לו, בן אדם, הרי אתה סלחן

נפל על כתפי והתחנן אלי אמרתי: כולנו ניפגש לבסוף באותו המקום

[פזמון]

שמעתי לעצתה לאחר ששכנעתני הנשמע לעצות הנשים אבוד

פירוש והערות: 1. זירדו – מן הפועל *زرد* (לנער כדי לנפות גרעינים מן המון). 2. מדיד – *مدید* צורת הקטנה של המלה 'מוד' (*مُدّ*), המציינת כלי מקובל בצורת גליל למדידת כמות גרעינים או זיתים וכן כמות זו עצמה, השונה ממקום למקום. בלקסר לכביר שבצפון מרוקו היה ה'מוד' שווה לשישים ליטר, ו'מדיד' שמינית מכמות זו, כמות קטנה ביחס של זרעים. 3. סיירטולי – מן הפועל *صير* (לנער בתוך כלי הנקרא *صيار*, ובו חורים קטנים כמו בנפה) או *بوصيار* (כלי ובו חורים גדולים, כדי לנפות ולנקות את הקמח או את הזרעים). אינסכ'אר – מן השורש *سخر* (להיות מתאים, ראוי, למשהו). 4. זלגית – מן הפועל *زلج* (להחליק), כאן במובן של שכנוע ושידול. 5. איבירים – מן הפועל *برم* (לסובב את הסוס כשאוחזים במושכות). 11. כיסכאסא – הסיר להכנת כוסכוס כולל שני חלקים, סיר רגיל שבו מרתיחים מים או מבשלים מרק ומעליו סיר פתוח ומחורר שבו שמים את גרגרי הכוסכוס המתבשלים מן האדים העולים מן הסיר התחתון. כיניתו – מן הפועל *كنى* (לקרוא בשם). 12. חליפתלו – מן הפועל *حلف* (להישבע), כאן במובן של להתעקש לעשות משהו. 13. איטוויף – *يَتَطَوَّف* במובן של 'יסובבו אותו [את הפושע] בחוצות כשמכים בו בשוט כדי שתתגלה חרפתו לעיני כול' (דווי 1927, ב, עמ' 227).

69). 14. טיזורלו: מן הפועל *تَزَّر* (לכסות בבד). המלה 'גידוואר' אינה מופיעה במילונים הערביים והתרגום כאן על פי ההקשר. נראה שהכוונה כאן להכנת הנאשם לקבל מלקות בשוט כשהוא עירום ורק מבושיו מכוסים. 15. וואחא: מן הפועל *وحى* (עשה סימן), כאן במובן של 'הניח ידיו על ידֵי לבקשת רחמים, התחנן אלֵי'.

3. שיר הפרידה של הכלה מבית הוריה

שיר חתונה מובהק ידוע בכל קהילות מרוקו, עירוניות וכפריות. הושר בפי הנשים כשהכינו את הכלה והלבישוה בטקס הפרידה מבית הוריה לפני יציאתה לבית החתן שבו נערך טקס החופה והקידושין. גרסה זו היא אחת הגרסאות הארוכות ביותר ולפי שנעתקה בכתב היד של שלמה טוב עלם, סביר להניח שהשיר היה נפוץ לפחות מן המאה הי"ח. מבחינת תוכנו, שני חלקים בשירה: הטענות הקשות כלפי האב שמשמיעה הבת העומדת להינשא (טורים 2–12) ודברי השבח ליפי הנערה (טורים 13–18). בחלק הראשון עולים במלוא חריפותם לבטיה ופחדיה של הנערה העומדת להינשא. לפי המסורת היהודית והמוסלמית, הורי החתן הם שביקשו את ידי הכלה המיועדת מהוריה ואלה נתנו הסכמתם לזיווג לאחר ששאלו בדרך כלל את פי הכלה ושכנעו להסכים לזיווג. עד ראשית המאה העשרים הכלה היתה בשנות העשרה שלה, ולעתים אף מתחת לגיל זה. השיר מציג את הטענות הקשות כלפי האב שמשמיעה הכלה רכת השנים העומדת לצאת מביתה, על שהסכים להשיאה לאדם זר ולמשפחה הגרה לעתים הרחק מבית הוריה ועל ידי כך היא עומדת להתנתק ממשפחתה הטבעית בלא הכנה מתאימה. אין היא מכירה את בעלה לעתיד ואת בית הוריו שבו תגורר אחרי החתונה על פי הנהגים של המשפחה המורחבת. בשל הסכמתו הוא בעצם קובר את בתו בעודה בחיים והיא מזמינה אותו לדרוך על קברה (טורים 2–3); הוא התנהג באכזריות וגירשה בכוח (4–5); הוא רימה אותה כשהודיע לה על נישואיה הקרובים ולא אמר לה את האמת (6–8). האב מסכים למעשה לטענות אלו, אך מצדיק את החלטתו בכך שהוא מקיים את סדרי הנישואין המקובלים (9–10) ונענה לציווי החברה באשר לגידול הבנות הממלאות בחדווה את הבית אך נאלצות לעזוב את הבית כדי להקים משפחות חדשות (11–12). בכל דרשיח קשה זה אין אִם המשפחה משמיעה קולה במפורש, כאילו אין לה זכות להתערב בענייני בנותיה. אולם מאחורי הקלעים נשמע קולה בכירור, כשהיא מביימת את חילופי הדברים, מעמתת את הבת והאב, מבינה לרוח הבת ושמה בפיה את טענותיה הקשות, אך מנסחת את דברי ההצטדקות והנחמה שבפי האב. אין לה ברירה אלא להסכים עם שניהם בשל צווי החברה וצווי ההולדה. כבכל חברה פטרנליסטית, אב המשפחה הוא המקבל בסופו של דבר את ההחלטות הגורליות לבני המשפחה, אמנם לא

בעריצות ובלא שיתוף בני המשפחה האחרים. קול האם נשמע גם באמצעות תיאור הפעלתנות של הבנות במשפחה לפני עזיבתן את הבית, שכן היא המבלה אתן בביתה את שעות היום והלילה ונעזרת בהן בעבודות הבית, שעה שהבעל פונה לעיסוקיו בחוץ בשעות היום. קולה נשמע ביתר שאת בחלק האחרון של השיר (13–18) המתאר את יפי הבת המיוחד ומעביר את רגשי גאוותה של האם. דברי השבח מעלים תמונות מתחום הצומח, דבר המעיד על כך שהשיר חובר בידי נשים שחיו בקהילה כפרית־חקלאית. המקור: כ"א, דף ריט, ב–רכ, א. הכתובת: 'גאנייא בלערבייא' (שיר בערבית).⁴⁴

ייא למאשטא משטיט ⁴⁵ דלא להא ומא לערוסא ראיחא לדארהא	
אקולו לבוי אקולו לו	יחפר לי קבר פבאב דארו
יבכי עלייא בדמעאתו	יעפיס עלייא בסבאטו
אקולו לבוי האייא לגדאר	די דחא בינתו מן אדאר
אקולו לבוי נסראני	די עטא בינתו לבראני
לאש יא בוי אגאראתני	לאש יא בוי גריבא נמות
גראתני בקרון ג'באל	לא מן יסקסי לא מן ישאל גיר לכ'לא ולערבאן
לאש יא בוי אגאראתני	לאש סגירא זוויג'תני ⁴⁶
האדא בינתי מא כונת תקול	בינתי סגירא מעאיא תכון
האדא תזא מן יווילד לבנאת	האדא תזא מן יראביהום חתא יג'י מן יעאביהום
דאר נזאהא דאר לבנאת	כאנת עאמרא פסאעא כ'לאת
וויחדא סבנית אוויחדא טוואת	אוחדא חלית טבכית לפתאת ויחדא לגאת אזאייראת
ייא לחרתין חרתו לבסנא	בינתי זינא בלא חינא
ייא לחרתין חרתו לפקוס	בינתי זינא בלא חרקוס
ייא לחרתין חרתו לפול	בינתי זינא בלא כחול
ייא לחרתין חרתו לברוואק	בינתי זינא בלא סוואך
ייא לחרתין חרתו לבאכור	בינתי זינא בלא בכ'ור
ייא לחרתין חרתו לקסבור	בינתי זינא בלא סנבור.

תרגום:

המסרק סרק את צמתה	והכלה פונה לביתה
הגידו לאבא, הגידו לו	שיכרה לי קבר בפתח ביתו

⁴⁴ השוו שיטתית ואחרים 2003, עמ' 260–262.

⁴⁵ צורת הפועל כאן היא בעבר (נסתרת), בעוד שבכל המקורות שבעל פה האחרים הצורה היא ציווי (נוכחת): יא למשטא משטי.

⁴⁶ צ"ל 'זוויג'תני', במובן 'השאת אותי', ולא 'זוויג'תני' שמשמעו בדרום מרוקו 'הכיתני מכה קשה בבטן'.

ידרוך עליי בנעליו	יזיל עליי מדמעותיו
שגירש את בתו מביתו!	הגידו לאבא: הו בוגדן
על שמסר בתו לאיש זר	5 הגידו לאבא, יאה לו להיות נוצרי
מדוע, אבא, כזרה אמצא מותי?	מדוע, אבא, רימיתני?
איך מתעניין, אין שואל, הכול שממה ושיממון	רימיתני ושילחתי לקרני הרים
למה ילדה השאת אותי?	למה, אבא, רימיתני?
בתי ילדתי תישאר אתי	הוא אשר אמרת, הו בתי,
זה המגיע למי שגידל בנות, עד שבא מי שייקחן	10 זה המגיע למי שנולדו לו בנות
מלא היה ותוך שעה הפך חורבות	בית השמחה בית מלא בנות
האחת פירקה, לפתות בישלה	האחת כיבסה, השנייה קיפלה
והאחרת שוחחה עם המבקרות	
בתי יפה בלא חנה	הו חורשים, חרשו תירס
בתי יפה בלא פרכוס	הו חורשים, חרשו מלפפונים
בתי יפה בלא כוחל	15 הו חורשים, חרשו פולים
בתי יפה בלא איפור שפתיים	הו חורשים, חרשו עירית
בתי יפה בלא קטורת בשמים	הו חורשים, חרשו שתילי תאנים
בתי יפה בלא צעיף משי.	הו חורשים, חרשו כוסברה

פירוש והערות. תזא – מן הפועל *نزي* (הספיק למישהו/למשהו, הגיע לו), שעיצורו הראשון עבר דיסימילציה של קוליות (*ن < ن*) (קולן 1998, ג, עמ' 529). לפקוס – מלפפון גדול הקדום המקבל לרוב צורה מעוגלת. חרקוס – תכשיר איפור על יסוד נחושת שרופה ומפוררת עם גפרית ומלח ים (דווי 1927, א, עמ' 274, 317). מלה יוונית במקורה ומצויה גם בצורת 'חלקוס' (*حرقوص / حلقوص*). לברוואק – סוג של עירית (קולן 1998, ד, עמ' 992). סוואך – קליפת עץ אגוז ששימשה יהודיות ומוסלמיות במרוקו לניקוי השיניים ולצביעת השפתיים (דווי 1927, א, עמ' 707). סנבור – *شمبر* בערבית קלסית, מן הפרסית 'ג'נבר' (שם, עמ' 789). וכאן במובן צעיף משי, שלעתים היה שזור בחוטי זהב.

ד. מבנים מורפופונטיים בערבית של יהודי תיטואן בתחילת המאה הי"ט

מאחר ששלושת הטקסטים נכתבו בתקופות שונות, לשונם אינה אחידה, במיוחד בתחומי הלכסיקון וצורות הפעלים. אך שלושתם נעתקו בתחילת המאה הי"ט בידי אדם אחד, שלמה טוב עלם, ואוחדו בפיו ובעטו מבחינה פונטית ופונולוגית, המשקפת את השימושים והמימושים של בני המאה הי"ט, לא רק בתיטואן אלא גם בקהילות צפון מרוקו. האחדה

זו אינה אפוא המצאה של המעתיק, אלא שיטת תעתיק וייצוג כללית של מערכי ההגאים של העי"צ ושימושיהם בהקשרים לקסיקליים ומורפרת-חביריים שונים. מקוצר היריעה, מדגם הטקסטים המוצע כאן אינו רחב, אולם הוא מגוון דיו לענייננו – תיאור המבנים המייחדים את הערבית-היהודית בתיטואן בתחילת המאה הי"ט ומבדלים אותה מן הערבית-היהודית בקהילות המרכז והדרום. אך קודם שנדון במערכת ההגאים בכללותה של הערבית-היהודית בתיטואן, מן הראוי לתאר בקצרה תופעות לשוניות בולטות בשלושת הטקסטים ומשיטת התעתיק של העיצורים והתנועות השונות. ואלו הן

1. תופעות בתחום המבנים המורפר-פונטיים

(א) ריבוי אמות קריאה אחרי עיצורים כדי לשקף הגייתן של תנועות קצרות וארוכות: דאלאמו (4/1),⁴⁷ איבירים (6/2), תיבאעני (14/2).

(ב) תעתיק עיצורים נחציים ושאינם נחציים בלא הבחנה ביניהם וכתבתם באותיות מתחלפות, כגון ט ט < ת ת/ט: תליבאתי > טליבאתי (1/1), טאיבי > תאיבי > ת'איבי טיבי (13/1), סיירטולי > סיירתולי (3/3), טיבאע/טיבאע (19/2), לעומת תיבאעני (14/2), או העיצורים צ צ רס המיוצגים בטקסטים באות ס או באות ש, סגירא صغيرة (9, 8/3), יעפס (3/3), לעסרייא (16/2), ישאל (7/1), וכן העיצורים d d מתועתקים באות ד: דאו ضوء (1/1), לארד (א) لارض (7/1) לעומת דירתי דרתי (1/1), דאר דאר (4, 2, 1/3).

(ג) תעתיק העיצור הענבלי q כעיצור חכי k וכתבתו באות ק ומעליה ק⁴⁸ או באותיות כ, ך: כאלאך > כ'אלאך (7/1); מינדאך > מינדאק (15/1).

(ד) הצגה ברורה של ההבחנה בין העיצורים הבתר-מכתשיים האטומים והקוליים ובין השורקים והלוחשים: ס [ס] לעומת ז [ז], ש [ש] לעומת ג' [ג' j]: יסקסי (7/1) לעומת לאש (8, 6/3), תזא > תזי (10/3), נזאהא (11/3); למאשטא משטיט (3/3), יג'י (10/3).

(ה) שימור לרוב של דרתנועות ואי-צמצומן לתנועה פשוטה: עייני (4/1), ושאיטאן (18/1), אלקאיידאר (6/2) לעומת סוויט > סווייט (הקטנה של סוויט) (5/3).⁴⁹

⁴⁷ המספר הראשון מציין את השיר והשני – את הטור או הבית.

⁴⁸ בההדרת הטקסט לעיל הושמט הקו מעל האות ק.

⁴⁹ שלוש התופעות שתוארו כאן, היינו ביטול ביצוע הנחציות, ביצוע העיצור הענבלי q כעיצור חכי k [ק פ ך] וההבחנה הברורה בין העיצורים השורקים (ש, ז, s z) והלוחשים (ש ג' ש' j š) חוזרות בשימושים לשוניים אחרים של יהודי תיטואן: (א) בקריאה המסורתית של התורה והמשנה (ממן תשמ"ד, עמ' 60, 66–70; בן-טולילה תשנ"ד, עמ' 164–165); (ב) ברכיב העברי שבכפיתיה (בן-טולילה 1977, עמ' 34–35; בן-טולילה 2015, עמ' 5–6).

(ו) בטקסטים שלפנינו ובטקסטים דומים בכתבייד מתיטואן ומקהילות אחרות בצפון מרוקו לא נמצאה תופעת האמאלה שבכל להגי הערבית-היהודית במרוקו ובצפון אפריקה בכלל, לא בדרגתה הראשונה הנפוצה ולא בדרגתה השנייה הנדירה, אך השתמרה בלהג יהודי מפנאס.⁵⁰ העדר האמאלה נובע מן התשתית הפונולוגית הקסטיליאנית של דוברי הערבית-היהודית בתיטואן, שתופעה זו לא היתה מצויה בה.

2. תופעות בתחום המבנים המורפוטחביריים:

(א) תעתיק תווית היידוע המגדיר (ال-) 'איל' כנושאת תנועה גבוהה קדמית ě וניתוקה לעתים משם העצם המוגדר והשמטת האות א האפנתטית אחרי מלית יחס חבורה: איל נביא (14/1) לעומת אינביא (15/2), איל כ'טא (18/1), פיל קדירה (11/2) לעומת בילעבאר (12/2).

(ב) שימוש בכינוי 'דיך' לזכר – דיך לכאפיר (5/1), ולנקבה – לדיך אידאר (18/2).

(ג) ביצועים מגוונים של מלית החיבור ר (r, wa): (א) שימור הרכיב העיצורי w ותנועה קצרה ǎ לפני עיצור: וואליך (2/1), וואראהו (17/1); (ב) השמטת התנועה ǎ לפני תנועה: ווידא (1/1), וואנא (5/1), ויתכ'אזאקלי (13/1); (ג) השמטת התנועה לפני עיצור – תפוש או פנוי – והפיכתה לרוב לחצי תנועה w ואף לתנועה u: ושוף [u/w-šuf] (3/1), וניקטיל (5/1), וכיף (7/1), ושהאוואך [u/w-šhāwāk] (7/1), ועיית [u/w-šāf] (15/1), ושאף [u/w-šāf] (17/1).

(ד) היקרויות של תנועה אפנתטית קצרה 'א' או 'אי' [ǎ, ě] מצויות בשיר השני והשלישי בתחילת צורות של פעלים שונים. 'א' מצויה בתחילת צורת הציווי כגון: אקולו (2/3), 4, 5, ובתחילת פועל בצורת פרפקטיב כגון: אגאראתני (6/3, 8), לעומת גאראתני (7/3). בשיר השני מופיעה התנועה ě (אי, א) בראש צורות פרפקטיביות: אירפידת (5/2), ארפידת (12/2), אידיטו (5/2), איסטיניתו (8/2), אידאלי (13/2), וכן בראש גוף ראשון של אימפרפקטיב: אינטאחנו (9/2), ובראש שם פעולה: איהרובי (13/1). היקרות דומה של התנועה 'אי' בתחילת צורת פרפקטיב נמצאת גם בשיר הקצר שהובא לעיל (עמ' 213): אימשאו (טורים 1, 2), איבקאן [טור 1].⁵¹

ה. העיצורים ומימושיהם בשלושת השירים

המסקנה העולה מכל התופעות שתוארו כאן היא שהמערכת הפונטית-הפונולוגית של הערבית-היהודית הצפונית *Nkal* מדוללת מאוד בהשוואה ללהגים הערביים-היהודיים

⁵⁰ שיטרי 2007, עמ' 172–173; שיטרי תש"ע, עמ' 71–72.

⁵¹ על מקורותיה של תופעה זו נדון להלן בפרק שיוקדש לרכיב הערבי בחפיתיה.

בדרום מרוקו ובמרוכזה. לבד מן ההבחנה בין העיצורים הסותמים השניים t [ת] ו- d [ד], והעיצורים החוככים המקבילים t [ת] ו- d [ד] שנעלמה מן הלהגים הערביים במרוקו, של היהודים ושל המוסלמים, התבטלה בעי"צ הבחנה פונולוגית נוספת: בין עיצורים נחציים ושאינם נחציים. בלהגים האחרים תכונה זו משפיעה רבות על מימושי כמעט כל העיצורים ובעקבותיה גם על מימושי התנועות, לפי שמלבד ההנחצה הסמנטית המשפיעה על מימוש כל המלה, תכונת הנחציות המקומית של העיצורים הנחציים המקוריים מתפשטת להברות הסמוכות לעיצורים אלה, כך שהיא נוגעת כמעט לכל העיצורים.⁵² לעומת מערכת העיצורים שהידלדלה, התעשרה מערכת התנועות כתוצאה מן התשתית הספרדית הביניימית של דוברי הספרדית-היהודית ושל הערבית-היהודית שהשפיעה רבות על מימושי התנועות בערבית של יהודי הצפון. קודם שנדון במערכת התנועות ותכונותיה נציג את מערכת העיצורים וסדרות העיצורים המרכיבים אותה.

1. העיצורים השפתיים

העיצורים השפתיים כוללים את ההגאים: b ב, f פ, m מ, w ו והעיצור הנספח p פ המצוי במלים ממקור עברי כגון 'פוטifar' [putifar] (6/1). בסדרה זו אין זוגות עיצורים המסודרים לפי תכונת מבחינה של קוליות [+קולי] ואיקוליות [-קולי], ובכלל זה העיצור הנספח p , שכן כמו בעברית הוא מתפקד כאן כאלופון בלבד של f ולא כעיצור שפתי סותם אטום המובחן מן העיצור הקולי b . לעומת זאת התכונת [+סותם] או [-חוכך] מבחינה בין העיצורים b [+סותם, +קולי] ו- f [-סותם, -קולי]. גם העיצור m אינו מובחן לפי התכונת [+קולי] אלא לפי נקודת החיתוך שלו במעבר האוויר דרך האף הגוררת את התכונת המבחינה אותו [+אנפי] לעומת כל יתר עמיתיו בסדרה המובחנים בתכונת [-אנפי]. אשר לעיצור למחצה w המתממש כאן לרוב כעיצור לכל דבר, הריהו מתייחד בחיתוך הכפול שלו [+שפתי, +אחורי] בעוד שכל יתר העיצורים בסדרת השפתיים מובחנים בתכונת [-אחורי, היינו +קדמי], שכן כולם ממומשים בקדמת הפה, באזור השפתיים.

כל העיצורים בסדרת השפתיים, לבד מ- w , שומרים על תכונותיהם המבחינות בהקשרים ההברתיים השונים, לפני תנועה, אחרי תנועה או בסוף הברה פתוחה וראיות לכך מהיקריותיהם הרבות בשלושת הטקסטים דלעיל. לעומתם, העיצור למחצה מתממש לעתים כתנועה חלשה אחרי תנועה מלאה בתוך דיפטונג בעל מעמד של הברה סופית, כגון במלה 'דאו' (1א) המתממשת daw או daq ובמוספיות של הפעלים החסרים מסוג

⁵² השוו את מערכת ההנחצה בלהג הערבית-היהודי במפנאס (שיטתית 2007, עמ' 167–168; שיטתית תש"ע, עמ' 67–68)

فعی/یفعی (مشی/یمشی הלך, נסע) או فعא/یفعا (قرا/یقرا למד, קרא), בגוף נסתרים בפרפקטיב ובגופים ברבים באימפרפקטיב. כך למשל הצורה שהבאנו לעיל 'אמשאור' המתממשת *emšāw* או *emšāw* (הלכו, נסעו) או הצורות באימפרפקטיב 'ימשור' *jmšiw* או *jmšiu*, 'יקראור' *ykrāw* או *ykrāw*. בכל ההקשרים ההברתיים האחרים העיצור w מתפקד כעיצור מלא ובמיוחד לפני תנועה: איוואתיך (2/1) *ywātik*, ניג'וויןך (15/1) *nēg'wik*. אשר למימושי מלית החיבור ו (-), ראינו לעיל חלק מהם.

2. העיצורים השניים-המכתשיים

סדרת השניים-המכתשיים כוללת את העיצורים: t ת, d ד, n נ. שני הראשונים מובחנים על פי תכונות הקוליות [±קולי], t [ת] אטום [-קולי] והשני d [ד] קולי [+קולי]. שניהם מובחנים מן העיצור השלישי בסדרה n [נ] על פי תכונות האנפיות [±אנפי]; n [+אנפי] d, t [-אנפי]. כאמור לעיל, מימושי העיצורים החוככים [ת/ד], d [ד/ד] המקבילים לעיצורים הסותמים t [-קולי], d [+קולי] נבלעו במימושי האחרונים כמעט בכל הלהגים הערביים של מרוקו ובכללם הערבית הצפונית. כמו כן, מימושי העיצורים הנחציים המקבילים לארבעתם, היינו t ט [-קולי], d [+נחצי], d' צ' [-קולי], +נחצי] ז' [+חוכך, +קולי], נבלעו גם הם בתוך מימושי העיצורים הסותמים t d. בטקסטים המדגימים, חילופי האותיות העבריות ט/ת בעבור t מייצגים זכרי המימושים הנחציים המובחנים כפי שהם מופיעים בלהגים הערביים הסמוכים באזור הג'באלה ובערי הצפון בקרב הדוברים המוסלמים. אשר לעיצורים הקוליים d [-נחצי] d' [+נחצי], שניהם מייצגים בלא הבחנה באות העברית ד.

העיצור הרוטט r [ר] והעיצור הצדי l [ל], המכונים גם עיצורים נוזלים בשל זרימת האוויר החופשית בחלל הפה בעת ביצועם, יכולים להיכלל בסדרה זו של הבתרי-מכתשיים, מכוח מיקום הלשון בחלל הפה בעת מימושם. בביצוע העיצור הרוטט r הלשון קרובה למכתש ולאזור שמתחתיו ובעיצור הצדי l הלשון מתרוממת לקראת המכתש אך משופעת משני הצדדים ליציאת האוויר. אשר למימושי העיצור r הוא מתפקד כעיצור נחצי בלהגים הערביים ובייחוד בסמיכות לתנועה a, אולם בערבית של יהודי תיטואן ביטול המימושים הנחציים פועל גם בעיצור דנן. לבד מזאת, אין תיעוד לביצוע אחורי-ענבלי של עיצור זה בפי יהודי תיטואן בדומה להגיית המוסלמים בני השכבות הוותיקות והמיוחסות בתיטואן וברבעים הקדומים (ה'מדינה') של ערים עתיקות אחרות.⁵³

⁵³ השוואת זינגר 1958; ויסנטה 2009, עמ' 196; ויסנטה 2017, עמ' 303.

3. העיצורים הבתרי-מכתשיים

סדרה זו כוללת ארבעה עיצורים חוככים s, z, š, j המובחנים על פי שתי תכונות [±שורק], [±קולי]. שני השורקים s [ס/ש], z [ז] מובחנים על פי תכונת הקוליות: s [+שורק, -קולי] z [+שורק, +קולי], וכן שני הלוחשים š [-שורק, -קולי] j [-שורק, +קולי]. הבחנה כפולה זו מייחדת את העי"צ ביחס ללהגים הערביים-היהודיים האחרים במרכז ובדרום, לבד מלהגי הקהילות הכפריות ברכסי האטלס הגבוה, המשמרים גם הם הבחנה זו מכוח שכנותם עם אוכלוסיות דוברות הברברית שבה מצויה הבחנה ברורה כזו.⁵⁴ אך כאמור, העיצורים הנחציים השורקים š [ص צ], z [ظ] ומימושיהם התמזגו בתוך מימושי העיצורים הלא-נחציים המקבילים s z. לבד מזאת, בדומה ללהגים ערביים רבים אחרים מימושי העיצור הלוחש הקולי j מתבצעים בהקשרים מסוימים שבהם יש עיצור שורק או לוחש אחר כעיצור חכי קולי g. כך למשל בטקסטים דלעיל, העיצור g שבתיבה 'למינגוס' (הטמא) (א6) *l-mēngus* הוא ייצוג של העיצור j שבמקור *المنجوس*. עם זאת מעתק פונטי זה $g < j$ לא חל במלה אחרת בטקסט השני 'זילגית' (ב4) ובה העיצור j המיוצג באות המנוקדת g נמצא סמוך לעיצור השורק z. אולם בלהגים ערביים-היהודיים אחרים מן הדרום והמרכז מעתק כזה אכן מצוי והפועל *زلج* *zlj* מתממש *zlg* במובן של החלקה.

4. העיצורים החכיים והענבליים

סדרה זו כוללת ארבעה עיצורים ממומשים: k [ك כ פ/ך ק], g [ق/ג/ג], x [خ כ/ך], ġ [غ]. שלושה מהם שייכים לתשתית הפונולוגית של הערבית – k, x, ġ, והרביעי g הושאל ממימושי הלהגים הערביים של שבטים נוודים מחצי האי ערב ('בנו הלא'), שפלוסו לספרד המוסלמית ולצפון אפריקה במאות ה"א–ה"ב והשפיעו רבות על הגייה קולית זו של העיצור q, כמו 'יגאעדור' (א12) ובייחוד בפועל 'גאל' בצורות שונות שבטקסט השני: גאליתלי (3/2), גאל (7/2, 9, 14, 15), גולת (18/2) לעומת קאלילת (12/2). מעתק פונטי בדואי זה לא השפיע על הלהגים הערביים-היהודיים במרוקו. מצב זה משתקף בשיר השלישי: אקולו (2, 4, 5), תקול (9). במרוקו משמשת הֶבְרֵיִת כמקור נוסף לסיפוח עיצור קולי זה g והוא מצוי בה כעיצור תשתיתי במלים רבות, כגון *agwal* (כעין תוף מרים), *argan* (שם של עץ הצומח בדרום מערב מרוקו שמאגוזיו מפיקים עד היום שמן יקר ערך). בלהגים היהודיים נוספו מקורות עבריים וארמיים למימוש כמו תשתיתי של העיצור g, כמו השם *ēl-gemara* (ארמית, גמרא), *ēl-gīzbar* (עברית, גזבר); *ēl-galut* (עברית, גלות). מלים אלו משולבות בערבית-היהודית בצורה מקובעת כך שהעיצור g (ג)

⁵⁴ השוויטריה 2016, עמ' 21–22.

אינו מתפקד כאלופון של \dot{g} (ג רפה) בדומה למקורותיהם אלא כעיצור בפני עצמו. לעומת העיצור g הנספח לתשתית הפונולוגית, העיצור q [ק] הושמט מתשתית זו בשל היבלעות מימושו הענבלי במימוש החכי של k , ומעתק פונטי זה הפך לאחד המאפיינים המייחדים את הערבית של יהודי תיטואן והצפון ומבדלים אותה מן הלהגים הערביים-היהודיים במרוקו. אולם זכר המימוש הענבלי של עיצור זה לא נעלם לחלוטין אלא נשאר בתודעת הדוברים היהודים בצפון, שכן אין הם משעתקים אותו כמו העיצור k (פ) אלא באות q עם גרש מעליה, ותודעה זו הביאה לעתים לחילופי הכתיב q/k – כפי שראינו לעיל.⁵⁵ תודעה זו נתמכת בחפיתיה שבה מצוי מימוש העיצור q במלים ערביות שנקלטו מן האוכלוסייה המוסלמית השכנה אך לא מן הערבית האנדלוסית או העברית שיסודותיהן עוברים את המעתק $q < k$. בגלוסר שלו הביא בן-עוליאל (1977), עמ' 241–242) עשרות היקרויות של מלים ממקור ערבי המתחילות בעיצור q ומתממשות בהגייה ענבלית של q . על אלה יש להוסיף מאות לקסמות שהעיצור הענבלי מצוי בהן באמצען או בסופן. כדי לציין אי-מימושו של העיצור הענבלי בשל היבלעותו בעיצור החכי יחד עם התודעה על מציאותו בתשתית נציין עיצור בלתי ממומש זה בערבית של יהודי תיטואן והצפון בסוגריים מרובעים אך הפוכים [q].

5. העיצורים הלועיים והסדקיים

סדרת העיצורים הלועיים כוללת שני עיצורים חוככים – האחד אטום [-קולי] h [ח] והאחר קולי [+קולי] ' [ע]. שניהם מתממשים בטקסטים שהוצגו לעיל וכן בחפיתיה. אשר לשני העיצורים הסדקיים – האחד סותם [+סותם] ' א והשני חוכך [-סותם] h ° [ה]. כמו ברוב הלהגים הערביים במרוקו – המוסלמיים והיהודיים – מימושי שני עיצורים אלה נחלשים ואף נעלמים בשל האנרגיה הרבה ביחס הדרושה להפקתם. העיצור הסדקי הסותם נאלם לרוב בשל השמטת מימושו, וכך בדרך כלל גם בערבית של יהודי תיטואן כפי שמעידות ההיקרויות הללו: לאמאר (7/1), לארד (7/1), לאמאן (10/1), תאמין (1/2), ראייה (19/2). אולם בערבית של תיטואן והצפון הוא מצוי גם כעיצור במימוש מוחלש, שסימונו כאן ' בביצוע זה הוא ממלא תפקיד הפרדה בין שתי יחידות לשוניות רצופות, האחת מסתיימת בעיצור והשנייה מתחילה בעיצור ' ['] עצמו ואחריו תנועה, כגון: כולנא אילו [ilu] (8/1), רוחנא אילו [ilu] (8/1), בנת אירדיל [er-dil] (11/1),

⁵⁵ גם בלהגים הערביים-היהודיים *k'al* במזרח מרוקו (מאוג'דה בצפון על גבול אלג'יריה עד לעמק הדרעא בדרום מרכז מרוקו) מצוי מעתק פונטי של העיצור הענבלי q [ק] המקרב את מימושו לאלה של k אך עם בידול דק מהם בצורת הגבהה וקידום הלשון בזמן ביצועו. כדי להבחין בין שני המימושים הקרובים סימנתי ביצוע מיוחד זה של q [ק] בתאפילאלת למשל בסימן המורכב k^j . זאת ועוד, בלהגים אלה יש מעתק נוסף הנוגע לעיצור k המביא למימושו כעיצור שנימכתשי $\{t$ (ראו שיטריה 2016, עמ' 23–29).

אג'אר] איהרובי [ə'hrubi] (13/1), מושא איל נביא [əl-nabi] (14/1), ומן איל כ'טא [əl-xta] (18/1), ינעאל איבלים [ɪblis] (18/1). אשר לעיצור הסדקי החוכך h [ה], הריהו נוטה להיעלם כשהוא מופיע בסוף הברה סגורה, כמו בשם 'לפקי' (15, 14/2) במקום 'לפקיה' הצפוי ובפועל 'ריפדו' (16/2) במקום 'ריפדה' שממנו הושמט הכינוי המשלים ה- המפנה אל הטוחן. כמו כן הוא נעלם בכינוי גוף שלישי זכר הצמוד לפועל נטוי או לשם עצם עם שייכות, בדומה לכל הלהגים הערביים במרוקו: סיירטולי (3/2), אידיטו (5/2), איסטינתי (8/2), סוילטו (9/2), מאשיטלו (10/2), כינתי (10/2), חליפתלו אנה חתא נעידלו (12/2).

6. עיצורים כפולים

על פי כללי התצורה של הבניינים השני *فَعَّلَ* והחמישי *نَفَعَلَ*, ששרדו ברוב הלהגים הערביים, העיצור השני מוכפל בצורות ההטיה השונות. מעתיקים מיומנים אינם מציינים בתעתיק צורות אלה באותיות עבריות הכפלת עיצורים זו, ורק לעתים רחוקות פוגשים בה בכתבי יד שהעתיקו הדיוטות. כאמור, כתב היד שממנו נלקחו שלושת השירים הועתק בידי שלמה טוב עלם, שהיה סופר מיומן ביותר וגם משורר, שלא נהג לציין את העיצורים הכפולים בשתי אותיות זהות. כיצד נדע אפוא אם נהגו בטיטואן להכפיל את העיצורים בצורות הבניינים ה'חזקים'? ניתן להסתייע מערכי התנועות המיוחדים של הערבית לשם המענה לשאלה זו. כפי שנראה בסמוך, אמות הקריאה הרבות שבתוכן השונות מציירות למעשה מערכת תנועות הכוללת תנועה ריקה (∅), תנועה קצרה מאוד (ə), תנועות קצרות (ə ī ũ ä) הנשמטות בהקשרים הברתיים מסוימים ותנועות קבועות a u i שבדרך כלל אין הן נשמטות ואין הן מתקצרות. בשיטת התעתיק של שלמה טוב עלם, הנוהגת גם בכתבי יד של מעתיקים אחרים, התנועות הקצרות המסומנות באמות הקריאה א ו י מופיעות לרוב בהברות סגורות לציון תנועה קצרה או תנועה קבועה, כגון: וניקטיל u/w-něktěl (5/1), למינגוס l-měngus (6/1), נכ'אליף nxalēf (7/1), ניג'וויך něgwik (15/1). בדרך כלל אין הן אינן מופיעות בין עיצורים עוקבים בצורת צורות כמו בהיקריות: בכלאם b-klam (16/1), נדיר פילחשומא ndir fi-l-ħsuma (11/1). לעומת זאת, אמות קריאה מופיעות לפני עיצורים הנראים בודדים כשאחריהם באה תנועה, אך הם למעשה עיצורים כפולים בשל תצורתם המורפולוגית כפעלים, כשמות או כתארים, כגון: לגאדאר l-ğāddar (15/1), פיג'אהינאמא fi-jahēnnāma (12/1), ויתכ'אזאקלי w-ittxāzzāk-li (13/1), פיכאהום fēkkahūm (18/1), איטוויף ət-tūwwēf (15/2), תיבאעני tēbbā'ni (14/2). אשר לצורה 'דאלאמו' dālamu (4/1) שבה מצויה תנועה קצרה ä לפני עיצור תפוס l שאחריו תנועה, נראה שתנועה קצרה זו נוספה מסיבות של משקל פרוזודי.

7. לוח מערכת העיצורים של הערבית היהודית בתיטואן
 לאור תיאורים אלה של מערכי העיצורים השונים יהא לוח העיצורים של הערבית
 היהודית בתיטואן כדלקמן:

שפתיים	שניים	בתר-	חכיים	ענבלי	לועיים	סדקיים
			<u>מכתשיים</u>			
סותמים אטומים	p		k]q['	
קוליים	b	g			ħ	
חוככים אטומים		s	x		h	
קוליים	z	j	ḡ			
אנפיים	m	n				
נוזלים		r	l			
עיצורים למחצה	w		y			

1. מערכת התנועות של הערבית-היהודית בקהילות צפון מרוקו
 התנועות ומימושיהן

1. המעמד המיוחד של התנועות

בשונה מן העיצורים המסודרים בשורשים עצמאיים, היינו אָגְדִים (י: אָגְד) של שלושה או ארבעה הגאים המְרְכִזִים כמכלול את גרעיני המשמעויות הווירטואליות השונות של הלשון, מערכי התנועות אינם עצמאיים ואינם מתפקדים כאגדים בעלי משמעות נפרדת. הם תלויים במשקלים ובצורות של ההיקרויות המורפולוגיות העוטפות את השורשים ומשלימות יחד אתם את מערכי המשמעיים שנושאת כל היקרות והיקרות בהתאם לקטגוריה שלה, אם פועל, שם עצם, שם תואר, תואר פועל, או מלית של חיבור, קישור או אמירה. במנותק מן השורשים, מערכי התנועות מרכיבות אפוא יחד עם עיצורי שלד קבועים – שנכנה אותם כאן עיצורים מורפולוגיים – את המשקלים והתבניות של ההיקרויות, שגם הם נושאים בנפרד משמעיים ערטילאיים. זאת ועוד, כפי שאין עיצורים מבודדים נושאים כל משמעות, גם תנועות מבודדות אינן נושאות משמעות. רק היערכותן בתוך התבנית המורפולוגית מאפשרת להן לקבל במשותף משמעיים או מערכי משמעיים. השילוב המוסדר על פי כללי המורפולוגיה של השפה בין אגד העיצורים והתבנית המורפולוגית הוא המאפשר למכלול לבנות את התשתית הסמנטית של ההיקרויות השונות. כללים מורפרפונולוגיים כאלה פועלים בכל השפות השמיות, הבונות את יחידותיהן הסמנטיות על פי שילובים של אגדי עיצורים חופשיים ותבניות מורפולוגיות קבועות.

להדגמת מצבים אלה ניקח את הפועל הנטוי $\check{i}/y\check{t}t\check{x}\check{a}z\check{z}\check{a}k$ ונפרקו לרכיביו השונים שהוצגו כאן. השורש הערטי־לאי הוא xzk , גלגול של השורש xzq בערבית־היהודית של תיטואן ומשמעו 'קריעה'. התבנית המורפולוגית היא של פועל בבניין חמישי בגוף שלישי זכר של האימפרפקט $\check{i}/y\check{t}tC_1\check{V}C_2C_2\check{V}C_3$ תבנית זו מורכבת: (א) מעיצור מורפולוגי ראשון שהוא העיצור למחצה y המתממש לפעמים כתנועה קצרה ומסמן את הגוף השלישי זכר של האימפרפקט; (ב) מעיצור מורפולוגי שני, שהוא כאן עיצור מוכפל tt ומסמן את הפעולה הרפלקסיבית החוזרת אל המעורב בתהליך על פי המשמעים המכוננים של הבניין החמישי; (ג) מהכפלת העיצור השני C_2C_2 ; (ד) ממערך של שתי תנועות קצרות \check{V} , האחת באה אחרי העיצור הראשון C_1 והשנייה אחרי העיצור השני המוכפל C_2C_2 . שתי הישויות, האחת בצורת אגד עיצורים והשנייה בצורת תבנית מורפולוגית מורכבת, מתמזגות על פי מקומם המוסדר של עיצורי השורש כדי לתת את תיאור הפעולה הממומשת.

$$\check{i}/y\check{t}t\check{x}\check{a}z\check{z}\check{a}k \succ \check{i}/y\check{t}tC_1\check{V}C_2C_2\check{V}C_3 \leftarrow + \rightarrow xzk$$

2. שני סוגים עיקריים של תנועות: תנועות קבועות ותנועות קצרות

בדוגמה הקודמת שתי התנועות המורפולוגיות הקצרות מהוות מערך שהוא חלק ממכלול תבניתי הכולל עיצורים מורפולוגיים ומיקום מוסדר של התנועות על פי כללים מורפרי לוגיים קבועים. מה שאינו קבוע במכלול זה היא איכות התנועות המתממשות הלכה למעשה בהתאם לסביבה העיצורית שבה הן מופיעות. בתבנית היסודית של הבניין החמישי שתי התנועות הקצרות אמורות להתממש כתנועות קצרות קדמיות וגבוהות למחצה $\check{e}... \check{e}$. אולם כאן הן מתממשות כתנועות נמוכות $\check{a}... \check{a}$ בהשפעת הסביבה של עיצורים אחוריים $x...k(q)$ שבה הן מופיעות. גורם זה של הסביבה העיצורית ממלא תפקיד חשוב באופני מימוש התנועות הקצרות ובאופן חלקי גם במימוש התנועות הקבועות (בסביבה נחצית או מונחצת בעיקר).

סדרת התנועות הקבועות בערבית־היהודית בתיטואן כוללת שלוש תנועות: תנועה גבוהה קדמית i , תנועה גבוהה אחורית u ותנועה מרכזית נמוכה a . שלושתן משקפות את התנועות הארוכות בערבית הקלסית: $\bar{a} \bar{i} \bar{u}$. כל אחת מהן נושאת מעמד פונולוגי משום שחילופיה בתוך אותה תבנית מביאים לשינוי במשמעות ההיקרות כמו 'קליל' $klil$ (מועט) (10/1) לעומת 'קלאל' $klal$ (מועטים); 'עיית' yit (התעייפתי) (15/1), לעומת 'עיאת' jat (התעייפה); 'כאנו' $kānū$ (היו) בעבר לעומת $kūnū$ (היו) בציווי. אשר לתנועות הקצרות בערבית של יהודי תיטואן, הריהן לכאורה רבות, אך למעשה הן מצטמצמות לתנועה יסודית אחת בעלת מעמד פונולוגי \check{e} , אך מתממשת בכיצועים שונים בהתאם לסביבה העיצורית שבה היא מופיעה: $\check{e} \check{a} \check{u} i$.

3. מעתקי התנועה הקצרה היסודית ě

כאמור לעיל, הערבית של יהודי תיטואן וקהילות הצפון האחרות אינה מרבה להשמיט את התנועות הקצרות, שלא כלהגים הערביים-היהודיים במרכז ובדרום, אלא מעניקה להן ייצוג הולם בתבניות המורפולוגיות השונות. על ידי כך, היא מונעת היווצרות צורות עיצוריים בני שלושה, ארבעה ואף חמישה עיצורים רצופים ומפרקת אותם להברות שונות שגרעיניהן תנועות. מהן התנועות המשמשות בתפקיד זה? בהיקריות המתועתקות שהוצגו עד כה להדגמת התופעות שתוארו לעיל מופיעות ארבע תנועות קצרות ě ě ũ ĩ. אולם מבחינה פונולוגית כלל-מערכתית הקובעת את הניגודים הרלוונטיים ללשון התשתית ואת ההבחנה בין המשמעויות התבניתיות יש למעשה רק תנועה קצרה אחת – ě, רבת אלופונים במהותה. היא מתממשת בהתאם לסביבה העיצורית שבה היא ממוקמת, אם בצורה ניטרלית ě ואם בצורות מסומנות ũ, ě או ĩ.

דוגמאות רבות לכך מצויות בטקסטים שהובאו לעיל. המימוש הניטרלי של התנועה הקצרה הוא כאמור בצורת ě: ניג'וויך *něgwik* (15/1), פיכאהו *fekkāhum* (18/1), נווייך *nwěssik* (2/1), סילימלו *sěllēm-lu* (17/1), ויחדא *wěhda* (12/3). היקרות אחרונה זו מראה באותו בית את מעבר התנועה ě לתנועה קדמית ũ אוחדא *ũhda* (12/3). המעתק קורה לרוב כשהתנועה הקצרה באה לפני העיצור הנוזל הקדמי w: סוילטו *süwwěltu* (6/2, 8) או כאשר היא נמצאת בין העיצורים r ו-b: יהרוב *yhrub* (14/1), ישרוב *yšrüb* או בסביבת העיצורים r, j: יכ'רוג' *yxrūj*.⁵⁶ כמו כן, התנועה היסודית ě עוברת מעתק פונטי לתנועה הקצרה ĩ כשהיא באה לפני העיצור הנוזל y: סיירטולי *sīyyěrtu-li* (3/2), בידייא *b-idīyya* (17/2). בסביבה עיצורית שבה מופיעים עיצורים וילוניים x ġ, ענבליים (במקור q/k) או לועיים 'h, התנועה הקצרה הופכת לתנועה קצרה נמוכה ā: יא לגדאר *ya l-ğāddar* (4/3), קאלילת *källělt* (ב/11), יגאעדו

⁵⁶ בשיר ארוך אחר שבכ"י שלמה כהן, דף קלג, א–קלה, א; הכתובת: 'פיוט זה על ויכוח שיש בין פסח ובין סוכות בלשון ערבי; הלחן: 'אימתא יא רבי' (לעיל, עמ' 214), יש היקריות רבות של המעתק ũ > ě כתוצאה מווילון (labio-velarization) של העיצור הבא לפני תנועה או אחריה. העיצורים התורמים לוילון כזה סמוכים לרוב לעיצורים שפתיים ושייכים לסדרת השפתיים: 'פומר' *fūmmu* (פיו); לסדרת החכיים והוילוניים k g x ġ q: קודאם *küddam* (לד), וולכותרא *w-l-kütra* (ולרוב), עמלו לגולסא *l-küdbani* 'əmlu l-ğūlsa (עשו מסיבה), נהר לגופראני *nhar l-ğūfrani* (יום כיפור), לכודבאני *b-la hüšmani* (בלא שקרים), תידכ'ול *tědxül* (אתה נכנס); לסדרת הלועיים 'h: בלא חושמאני *b-la hüšmani* (בלא בושא), לעורבאני *l-ürbani* (ענפי הערבה); לסדרת הנחציים במקור q: סובייאני *š-šubyani* (הילדים), ידולמוני *yđūlmuni* (מרעים לי); וכן בסביבת העיצור הנוזל הרוטט r: תיכ'רוג' *těxrūj* (אתה יוצא), תישרוב *těšrüb* (אתה שותה), כלו ושרובו *klw w-šürbu* (אכלו ושתו), ווירומאן *w-ēr rümman* (ורימונים), כיף לבורהמאן *kif l-bürhman* (כמו פנינת האודם). לפרשנות השיר ולשונו ראו שיטריה 2012.

yǎbbihūm יעאביהום (12/1), *yn'āl* ינעאל (18/1), טיבאעת *těbbā't* (4/2), יעאביהום *yǎbbihūm* (10/3). לבסוף, בטקסטים שהובאו לעיל יש צורות המצביעות כאמור על זיכרון הנחציות שנשמטה מן הערבית הצפונית והמשיכה להתקיים בתודעת חלק מדובריה לפחות. סביבה נחצית זו משפיעה על מעתק התנועה *ě* לתנועה הקצרה *ǎ* כמו בהיקרויות רטאב *rtāb* (16/1), לאמאר *l-amār* (7/1), כ'אסאר *xasār* (10/1), לבחאר *l-bḥār* (8/2), יראביהום *yrābbihūm* (11/3), שבהן העיצור *r* מתפקד כעיצור נחצי.

בהיקרויות אלה, כל התנועות *ǎ* *ě* *ī* משמשות אלופונים בלבד של התנועה היסודית *ě* ללא מעמד פונולוגי עצמאי משלהן. אולם לתנועה היסודית *ě* כשלעצמה אין מעמד פונולוגי, לפי שהיא משתתפת בצורתה הניטרלית או בצורתה כמעטק בשינוי המשמעות בתבנית שבה היא מתחלפת עם אחת משלוש התנועות הקבועות *a* *i* *u*, שגם הן בעלות מעמד פונולוגי. דוגמה לתנועות במעמד פונולוגי: לקדאם *l-kdām* (צעדים) (5/2) עם תנועה קבועה *a* לעומת לקדים *l-kdēm* (הצער, ביחיד) עם תנועה קצרה *ě*. כמו כן, שתי התנועות הקבועות *a* *i* יוצרות ניגוד משמעותי בין שם התואר המועצם ברבים לקדאם *l-kdām* (הישנים) וצורתו ביחיד לקדים *l-kdīm* (הישן). לעומתן, צמד התנועות *ǎ* *ě* אינו יוצר ניגוד משמעותי כשהן מופיעות באותה תבנית מורפולוגית: כך הצורה לקדים *l-kdēm* והצורה לקדם *l-kdām* נושאות משמעות אחת – 'הצער', ואינן יוצרות ניגוד פונולוגי; שתי התנועות *ǎ* *ě* הן וריאנטות פונטיות ותו לא.

התנועה *ǎ* מופיעה בייחוד במקום התנועה *ě* של תווית היידוע המגדיר *ǎl* – *ǎl* > *ǎl*, וכן בצורות עיצורים בני יותר משני עיצורים. התופעה נפוצה בייחוד בשיר השלישי שהובא לעיל ומקורו כנראה בקהילה יהודית מן המרכז או מן הדרום, שבתוך הלהג הערבי היהודי שלה התקדם מאוד תהליך התקצרות התנועות הקצרות ובמקומן מתממשת התנועה *ǎ* בצורות בני שלושה עיצורים. לכן מוצאים בו צורות רבות בלא אמות קריאה המסמנות את התנועות הקצרות, כגון: לגדאר *l-gāddar* (4/3), נסראני *nasrani* (6/2), לבראני *l-barrani* (6/2), טבכיית לפתא *təbxīt ləftat* (12/3), חרתו לבסנא *l-ḥartu* *basna* (13/3), יעפיס *y'affēs* (3/3) ועוד. אולם שילוב השיר במסורת הלשונית של תיטואן החדיר בו מבנים צפוניים המקיימים את התנועות הקצרות, כגון: בינתו *bēntu* (5, 4/3), בינתי *bēnti* (9/3), יווילד *ywēld* (10/3).

גלגול נוסף של התנועה הקצרה הוא השמטתה לחלוטין והפיכתה לתנועה ריקה \emptyset כפי שקורה בתווית היידוע המגדיר הבאה אחרי הברה פתוחה: פילחשומא *fi-l-ḥsuma* (11/1) לעומת בילקדאם *b-ěl-kdām* או *b-ǎl-kdām* (5/2). השמטה כזאת נגרמת גם כשתבנית היסוד משתנה על ידי הוספת מוספית לציון גוף או מספר ושינוי מקום ההטעמה: כ'אלאך (כ'אלאק) *xālāk* (בורא) (7/1) < כ'אלפיין (כ'אלקיין) *xālkīn* (בוראים).

4. מערכת התנועות בערבית־היהודית הצפונית (ע"צ)

(א) תנועות קבועות	
i	גבוהה קדמית
u	גבוהה אחורית
a	נמוכה מרכזית
(ב) תנועה יסודית קצרה ě והאלופונים שלה	
ĩ	תנועה קדמית
ũ	תנועה אחורית
ǎ	תנועה מרכזית נמוכה
ě	תנועה ניטרלית
ə	תנועה קצרה מאוד

ז. הערבית־היהודית כרכיב מכונן של החפיתיה

קטע הפרוזה והשירים שהובאו לעיל, לצד עשרות שירים אחרים וכתבים ומסמכים מגוונים רבים, אינם מותירים ספק בדבר השימוש שעשו בערבית־היהודית בני הקהילות דוברי הספרדית־היהודית שהתקיימו בצפון מרוקו לפחות עד ראשית המאה העשרים. בהשוואה ללהגים הערביים־היהודיים האחרים שהתפתחו במרוקו, מתייחדים להגי הצפון במבנה ההברות שלהם הכולל תנועות קצרות רבות, אך לא לפי היערכויותיהן בערבית הקלסית אלא לפי סדרים עצמאיים. איהשמטתן של התנועות הקצרות, שלא כבלהגי קהילות המרכז והדרום, מאריך את המבנים המורפולוגיים של היחידות וההרכבים הלקסיקליים. תכונה זו מתבטאת בטקסטים הכתובים, כפי שאפשר להיווכח מן הטקסטים דלעיל, בריבוי אימות הקריאה: א (a), ו (u), י (i) או (ě) לציון התנועות, קצרות וארוכות. תכונה פונטית פונולוגית מיוחדת אחרת היא היווצרותה התנועה הקצרה e בעלת מימושים אלופוניים רבים, שתיארנום זה עתה. יתר על כן, חלק גדול מן המבנים המורפולוגיים והפונולוגיים של הערבית־היהודית בקהילות הצפון מושפעים ממבניה של החפיתיה שבפיהם. אולם מבניה הפונולוגיים והדקדוקיים של החפיתיה עצמה, על כל רכיביה – הספרדיים, העבריים והערביים – הושפעו גם הם מן המבנים התשתיתיים של הקסטיליאנית מימי הביניים, כך שהן הרכיב הערבי שבחפיתיה והן הערבית־היהודית שבפי דובריה מושפעים במישרין ממבניה התשתיתיים של שפת כלאיים זו.⁵⁷

⁵⁷ על דפוסי ההכלאה הלשוניים ודרכי קליטתם של רכיבים נספחים במבניה הפונולוגיים, המורפולוגיים, התחביריים, השיחיים והטקסטואליים של לשון התשתית ראו בהרחבה שיטרי 2007, עמ' 407–543.

1. הרכיב הערבי האנדלוסי

שימושים אלה בערבית־היהודית, הן בכתב הן בשיח הדבור, תרמו במישרין להתכוננותה של החפיתיה בקהילות הצפון ולמבנה כן־הכלאיים המובהק שלה. מבנה זה התגבש על יסוד שפת התשתית הקסטיליאנית המגוונת שבפי יהודי ספרד הנוצרית במאות ה'ג'–ה'ט"ו עם היסודות העבריים שהשתלבו בה כבר אז. הוא התפתח אחרי הגירוש וההתיישבות בצפון מרוקו תוך כדי קליטתו של רכיב ערבי מגוון ושילוב יסודות עבריים חדשים שהיו משותפים בחלקם ליהודים דוברי הערבית־היהודית במרוקו, ובכללם יסודות מלשונות הסתר שלהם. אולם לבד מן התשתית הקסטיליאנית והיסודות העבריים המשולבים בה, כללה שפת הדיבור של המגורשים בסוף המאה ה'ט"ו גם יסודות ערביים־אנדלוסיים ששרדו בלשונם לפחות בכתב מלפני ה'רקונקיסטה' – כיבושן מחדש בידי הנוצרים של הטריטוריות שהיו תחת שלטון מוסלמי – כעדות המסמכים הערביים־היהודיים והערביים־המוסלמיים המאוחרים מטולדו שנכתבו תחת השלטון הקתולי.⁵⁸ לבד משימושים כתובים אלה של הערבית־היהודית מעט מגורשים הגיעו מן הנסיכויות המוסלמיות שנכבשו אחרונות בידי הקתולים, כגון מלגה (1480) וגרנדה (1492)⁵⁹ שלשונן הדבורה והכתובה היתה ערבית.⁶⁰ באזור תיטואן התיישבו גם המגורשים המוסלמים מגרנדה שהעדיפו לגלות עם מנהיגם, השליט הנאצרי של גרנדה, ולא להישאר תחת השלטון הנוצרי.

זיהויו של רכיב ערבי קדום זה בחפיתיה אינו פשוט, שכן יסודותיו הלקסיקליים התמזגו עם יסודות הרכיבים הערביים שניתוספו אחרי הגירוש. לעומת זאת, בסלוניקי ובמקומות אחרים באימפריה העות'מאנית שנקלטו בהם המגורשים ולא דיברו בהם ערבית, קל להבחין ביסודות הספרדיים־היהודיים שמקורם ערבי, שכן הם התקבעו ולא נוספו להם מקורות ערביים אחרים.⁶¹ דוגמה להתמזגות מעין זו של מבנים לשוניים

⁵⁸ פראנדרו 1994.

⁵⁹ הרב ברוך בניטו גרוזון יליד תיטואן, שהיה רבה הראשי של מדריד ומתגורר כיום ברעננה, סיפר לי (ביום 7.11.2107) שמסורת במשפחתו, כי היא אחת משבע המשפחות שיצאו מגרנדה והתיישבו בתיטואן; משפחה אחרת היתה משפחת נהון.

⁶⁰ חלק נכבד מן האליטה הרבנית – ובכללה משוררים ורופאים – שחיו במלגה ובטריטוריות המוסלמיות הסמוכות לה, הגיעו אחרי הגירוש לקהילות אלג'יר הסמוכות למרוקו, תלמסאן ואוראן (והראן), כעדות ר' אברהם בן יעקב גבישון מחבר הפירוש על משלי, הכרוניקות והשירה העברית והערבית, שקובצו בס' 'עומר השכחה' (גבישון תק"ח). על המשוררים ושירתם ראו שם, דף קא,א–קלה,א. ראו גם שירתו העברית של ר' אברהם בן שלמה הלוי בקראט עם המכתמים הערביים שתרגם, כ"י גינצבורג 214, הספרייה הלאומית במוסקבה (סרט 27951). ר' סעדיה אבן דנאן, שהיה רבה הראשי האחרון של גרנדה, יצא עם המגורשים בקיץ 1492, אך נפטר זמן קצר לאחר מכן באותה שנה.

⁶¹ ראו מחקרו החשוב של פרוף פ' קוריינטה על היסודות הערביים בספרדית־היהודית של סלוניקי (קוריינטה 1999). עם זאת, תמוה שהמחבר מתאר את המקור הערבי והקסטיליאני כביכול של המונח

ברכיבים ערביים ממקורות שונים היא הוספת תנועה אפנתטית a (א-) לצורות פעלים בציווי שזוהתה בערבית האנדלוסית כשריד של להגים ערביים קדומים מדרום ערב, היינו להגים תימניים, שהשתתפו בכינון הערבית האנדלוסית,⁶² וכן בלהגים הערביים של אוכלוסיות הג'באלה בצפון מערב מרוקו.⁶³ היקרויות של תנועה אפנתטית מעין זו מצויות בשיר השני ובשיר השלישי שהובאו לעיל, אמנם אין הן מצטמצמות לתנועה a ולצורת הציווי, כגון 'אקולו' (2/3, 4, 5), אלא תנועה זו נמצאת גם לפני צורת פועל בעבר, 'אגאראתני' (6/3, 8), לעומת 'גאראתני' (7/3). יתר על כן, בשיר השני מצויה תנועה אפנתטית נוספת ð ('אי', 'א') בראש צורות פרפקטיביות 'אירפידת' (4/2), 'ארפידת' (12/2), 'אידיטו' (5/2), 'איסטינתו' (8/2), 'אידיאלי' (13/2) ובראש צורות אימפר פקטיביות: 'אינטאחנו' (9/2).

אולם, מעבר לצורה ממוזגת זו או זו, יש לחזור ולציין, שהן הרכיב הערבי (והעברי) המוקדם והן הרכיבים הערביים המאוחרים נקלטו בספרדית-היהודית בצפון מרוקו על יסוד מבני התשתית המורפרפולוגית של הקסטיליאנית, שמערכות ההגאים והצורות שלה היו שונות מאוד מאלה של הערבית (והעברית) והוטלו על רכיבים נוספים אלה בתהליכי השילוב הדקדוקי והשיחי שלהם בלשון התשתית, היינו הקסטיליאנית. המבנים הפונולוגיים והמורפולוגיים של הקסטיליאנית השפיעו רבות על עיצובן של מערכות העיצורים והתנועות של היסודות הערביים (והעבריים) שנקלטו בה, ביטלו תכונות מבחינות של אגדי עיצורים, כגון תכונת הנחציות של העיצורים השיניים-המכתשיים והבתר-מכתשיים ועוד, ופישטו תכונות אחרות כגון המְשָׁךְ או האורך של התנועות לטובת היערכות חדשה שלהן.

2. הרכיב הערבי שמקורו באינטראקציה עם אוכלוסיות הג'באלה

הרכיב הערבי האנדלוסי שהיה משולב בקסטיליאנית ששימשה בפי המגורשים היה מוגבל יחסית בגלל התקופה הארוכה שעברה מאז תחילת הרקונקיסטה עד גירוש ספרד, לבד ממלגה וגרנדה. הוא הורחב לאין שיעור בדורות שלאחר הגירוש כתוצאה מן הקשרים הכלכליים שהיו לבני הקהילות בצפון מרוקו עם האוכלוסיות המוסלמיות הסמוכות שבקרבתן הם ישבו בעיר ובכפר. כמו בכל יתר הקהילות היהודיות, יהודי הצפון עסקו למחייתם במסחר ובמלאכות שונות, ופרנסתם באה להם בעיקרה מתוך משאם ומתנם עם

adlayada ומציין את משמעותו הקשורה לפורים, בעוד שהוא מונח עברי טהור בצורת פסוקית מועצמת, 'עד דלא ידע', הנוגעת להלכות פורים ולמצוות השתייה עד שְכַרָה ביום זה לציון שמחת הנס. מונח זה הפך כידוע לשם התהלוכות המתקיימות בפורים במדינת ישראל.

⁶² קוריינטה 1989, עמ' 93–94.

⁶³ ויסנטה 2000, עמ' 65; 2010, עמ' 153; 2017, עמ' 40.

האוכלוסיות המוסלמיות השכנות דוברות הערבית בערים וברכסי הג'באלה שבצפון מערב מרוקו,⁶⁴ ובחלקן גם דוברות הברברית ברכסי הריף שמזרח למחוזות הג'באלה עם להגי ה'תאריפית'.⁶⁵ לניהול שיחם ומסחרם עם לקוחות ושותפים מוסלמים הזדקקו הגברים היהודים לידע בערבית דבורה לפחות עוד מימיהם הראשונים על אדמת מרוקו.⁶⁶ אולם כפי שקרה בקהילות המרכז והדרום קשרים אלו לא הוגבלו לענייני מסחר ויחסי בעלי מלאכה ולקוחות בלבד, ולשיח היומיומי הטכני הסומך אותם, אלא גלשו עם הזמן גם לקשרים חברתיים ותרבותיים, בייחוד במרכזים העירוניים, שבמרכזם עמדו ענייני המוזיקה והשירה שנשאה אותה.⁶⁷ זו כללה קודם כול את המוזיקה האנדלוסית הביניימית על פי מסורת ה'אלה' שהתפתחה במרוקו בעיקר אחרי הגירוש ולחניה המגוונים והמורכבים שימשו בשירת הפיוטים והבקשות, וכן קורפוסים של שירי משוררים מקצועיים ועממיים מסוגת ה'מלחון', שכללו שירי 'קצאיד', 'סראבאת' וסתם 'אנאוי' שנקלטו מפי גברים ונשים, בדומה לאלה שהובאו לעיל מתוך שלושה כתבי יד שונים. קשרים אלה עם המוסלמים הותירו רישומם בחפיתיה בצורת מאות מונחי טבע וחפצים ובעשרות פעלים שנקלטו והוכלאו בתוספת מוספיות ספרדיות-יהודיות לבד משמות תואר ומלות קשר. בדומה לקליטת יסודות לקסיקליים ודקדוקיים בלשונות תשתית, יסודות אלה אינם מסופחים על פי צורותיהם הערטילאיות, כגון השורשים שלהם או הצורות הגולמיות השמניות או התואריות שלהם, אלא על יסוד שימושיהם בשיח ממשי, דבור או כתוב, שבאמצעותו נעשית ההעברה הטרנס-לשונית ומתבצעים תהליכי ההכלאה.

להדגמת תהליכים אלה בחפיתיה נביא בה פעלים, שמות עצם, שמות תואר ומלות קישור השאובים מן הערבית-המוסלמית והערבית-היהודית. ראשית, פעלים שהפכו בחפיתיה לתוצרים בני כלאיים הבנויים על יסוד לקסיקלי ערבי, שמני, תוארי או פועלי בתוספת מוספית ספרדית או ספרדית-יהודית – *ar/ear* של האינפיניטיב, המסייעת בקליטתם המורפרת-חברית בחפיתיה.⁶⁸ אחדות נקלטו בבירור ממקור ערבי-יהודי, כגון הפועל *adafinar* (להכין את *adafina*, החמין של שבת, להטמין, להסתיר), שנגזר מן השם *ad(a)finā* שביסודו הפועל *dfēn*; או הפועל *betlear* (לבטל), שמקורו בפועל

⁶⁴ על הלהגים הערביים של שבטי הג'באלה בצפון מערב מרוקו ראו גונזלס-וסקו 2017; ויסנטה 1996, 1998, 2002, 2010, 2011, 2017; וסטמרק 1930; זיאמארי וברונטיני 2007; לוי-פרובנסאל 1922; מסעודי 1999.

⁶⁵ וינייה-צונץ 2017.

⁶⁶ השו"ח' בן-עוליאל (1977, עמ' 30), חוקרה המובהק של החכיתיה, על כינונה והנגנתה של לשון זו.

⁶⁷ השו"ח שיטתית 2011.

⁶⁸ לדוגמאות אלה בכתבן החפיתי ראו בן-עוליאל 1977.

העברי 'בְּטִיל'. בפעלים המוכלאים האחרים השם, התואר או הפועל, ששימש לתצורה החפיתית המיוחדת יכול להיות ערבימוסלמי או ערבייהודי ואף שניהם גם יחד. דוגמאות רבות לכך:

(א) פעלים על יסוד שמות פעולה: הפועל *alhadrar* (להיות נוכח בטקס כלשהו) נגזר מן הצורה השמנית *ēl-ḥādra* (נוכחות) ולא ישירות מן השורש *حضر*; הפועל *arrahar* (לנוח, ליהנות משקט) מקורו כפול – שם הפעולה או המצב *ār-ṛaḥa* (מנוחה) או הנוסחה הערבית-יהודית *yā ṛaḥa* המביעה כעס מהול בהנאה מאוחרת על שקט שהושג סוף סוף אחרי רעש והפרעה. הן בדוגמה זו הן בדוגמה הקודמת, צורת הפועל החפיתית גזורה משם עצם מופשט של פעולה או מצב ואף מנוסחה ולא מן השורש הערבי התשתית, כאן הבניין השני *رِيح < راح*.

(ב) פעלים על יסוד צורת בינוני או תואר: *baslear* (להטריד, 'לנדנד') מקורו בבינוני המשמש כתואר *basēl* ('נודניק', מטריד, גם); *berdear* (לקרר) נגזר מן הבינוני והתואר *barēd* (קר) ולא מן הפועל הערבי המקביל *بَرَد*; *farhear* (לשמח) נגזר מן הבינוני *farāḥ* (שמח) ולא מן התצורה *فَرَح*; *dahxear* (לתמוה) נגזר מן הבינוני *dahēx* (תמה) *دهش < دهش*.

(ג) פעלים על יסוד שמות עצם ביחיד או ברבים: *debèear* (לשאוף להשיג מעל לכוחותיו, להוליך שולל) נגזר משם החיה *ād-dbā* (الضبع) התן; הפועל *embajjar* (לבשם) נגזר מן השם ברבים *ēl-bxur* (קטורת בשמים).

(ד) פעלים על יסוד צורות פועל בבניין מן הפרפקטיב או האימפרפקטיב שלהם: *feltear* (לברוח, להינצל) נגזר מן הפועל *fēlt* (فلت); *demnear* (לערוב) נגזר מן הפועל *dmān* (ضمن); *dolmear* (לגזול, להרע) נגזר מן הפועל *dōlm* (ظلم); *efnear* (להתכלות, לכלות) נגזר מן הפועל *fna* (فنى) ומקבל תנועה אפנתטית *e* ליצירת הברה נוספת כדי להתאימו לדגמי התצורה של הפעלים בחפיתיה. צורות פועליות אחרות נבנו על יסוד האימפרפקטיב, הרווח יותר בשימושיהם הרגילים בשיח היומיומי, כגון הפועל *dumear* (להתמיד) הנגזר מצורת *idum* ולא מצורת *dam* (دام/يدوم). לבסוף, פעלים נוספים נקלטו על יסוד של צורות הבניין השלישי: *gablear* (לטפל במישהו) הנגזר מן התצורה *gabēl* (قابل/يقابل).⁶⁹

גם שמות ושמות תואר ערביים שמקורם בשיח עם מוסלמים או עם יהודים נקלטו בחפיתיה תוך כדי התאמתם למערכת הפונטית-המורפולוגית שלה וקיבלו בה לרוב גם

⁶⁹ ראו בן-עזריאל 1977 (עמ' 47–49), הסעיפים על הפעלים החפיתיים שמקורם בערבית או בעברית, צורות הריבוי של השמות שמקורם עברי (עמ' 55–58) או ערבי (עמ' 55–60), הרכבים שמניים (עמ' 61–63), שמות תואר שמקורם ערבי או עברי (עמ' 78–79). על הרכיב הערבי שבחפיתיה ראו גם שיטרי 1985; אלמדכורי מעטאוי 2004.

צורות ריבוי ומין וצורות הקטנה או העצמה בהתאם לכללי התצורה שלה:

(ה) שמות עצם ערביים עם ריבוי ערבי חיצוני -in, או a- או ריבוי סדיר אחר: לרוב אלה הם שמות המציינים מוצא, עיסוק או תכונה: *jalui* خلوي (כפרי), ר': *jaluiin*; השם *fasi* فاسي (מפאס), ר': *fasiin*; השם *àauad* عَوَاد (נגן עוד), ר': *àauadin*; השם *guerrab* قَرَاب (מוכר מים בנאד), ר': *guerraba*; השם *àasás* عَشَّاش (שומר), ר': *àasása*; השם *xerif* شريف (שריף, מצאצאי הנביא), ר': *xorfa* شرفاء; השם *taleb* طالب (בעל ידע בענייני דת), ר': *tolba*; השם *jen* جَنَّ (שד), ר': *ejnun* جنون; השם *xej* شيخ (שיך, נגיד), ר': *xioj* شيوخ; השם *jlá* خلا (שממה, מקום שומם), ר': *jlauat*.

(ו) שמות עצם ערביים עם ריבוי ערבי פנימי מרובע: השם *berber* بربري (ברברי), ר': *braber* برابر; השם *mesquin* مسكين (עני), ר': *msaken* مساكن.

(ז) שמות עצם ערביים עם ריבוי חפיתי -s/-es: השם *xerbil* شربيل (נעלי אשה), ר': *xerbiles*; השם *sulham* سلهم (מעיל עליון), ר': *sulhames*; השם *xaqqor* شاقور (גרזן), ר': ברבים *saqqores*; השם *rézza* رَزَّة (מצנפת מבר מגולגל), ר': *rézzas*; השם *xazzána* خزانة (מאגר), ר': *jazzanas*; השם *sedria* صدرية (חולצה), ר': *sedrias*; השם *aljorsa* الخرسة (עגיל), ר': *aljorsas*.

(ח) שמות תואר ממקור ערבי: *harro* حَار (חריף); *hamto* حامض (חמוץ); *táib* طائب (בשל); *hrámi* حرامي (ממזר); *safáli* سفالي (מעורר שעורריות); *kohli* كحلي (שחור); *magbón* مغبون (חסר מזל); *mejnun* مجنون (אחוז שדים); *emkeffés* مكفَّش (חסר נימוסים, מלוכלך).⁷⁰

(ט) מלות יחס: ליסודות אלה מעמד מיוחד בתהליכי ההכלאה הלשונית, שכן בדרך כלל יש יסודות מקבילים להם בלשון התשתית. שימושיהם מראים את עומק חדירת הרכיב הערבי בחפיתיה ובמערכת הסמיוטית שלו. זו נזקקת ליסודות אלו באופן טבעי ולא מאולץ מצד גורם כלשהו כדי לסמן משמעים נוספים, יותר מורכבים, מעבר לאלה המועברים באמצעות מלות הקישור של לשון התשתית. עם מילות היחס הערביות שנקלטו יימנו: מלית הזמן וההצבעה *hattá* حتى (עד, אפילו), המקבילה למלית הספרדית *hasta*; מלית הזמן *عاد* àad (רק אז); מלית הזמן *بعدا* baàdá (כבר); ומלית הצמצום *غير* ger (רק).

(י) מלות שיח ומבעים נוסחאיים: מליות אלו, אם פשוטות ואם מורכבות, כוללות מבעים נוסחאיים ומנהירות את אופני האמירה ותוקפה מנקודת ראותו של הדובר או של בן השיח. הן מעמיסות עליה מידע פרשני והערכות, כגון: *zaàma* زَعَمَا (כביכול, כאילו),

⁷⁰ בן עוליאל 1977, עמ' 78-79.

המציינת ספקנות או הסתייגות מאמירה או מפעולה; *muhal* محال (ספק, בספק), הבעת ספק על היתכנות פעולה או מצב; *la-àandek* لا عندك! (אל דאגה), שבאמצעותה מבקשים להפיג חששות של בן-השיח; *amendra?* أم من رأي؟ או أم من دري؟ (מה קורה?, מה נשמע?), המשמשת לפתיחת דרשיח; המבוע *ana f-àrek* أنا في عارك! (סליחה!), המביע הכנעה לשם שכנוע; הצעקה *auili!* يا وَيْلِي! (אויה לי!), המביעה רחמים עצמיים וצער; הקריאה *balak!* بالك! (היזהר! שים לב!), המשמשת אזהרה מפני התרחשות לא נעימה; הקריאה *ajjay* أَيْي (הו! אוי!), א-נוחות מנימת הדברים; ההדגשה *haqqqa!* حق! (נכון, צודק) להסכמה עם נקודת ראותו של בן-השיח; מבע הסליחה *hasák!* *Hasák!* حاشا! (חוץ מכבודך!) להבעת צער על הזכרת דבר העלול לפגוע ברגשות בן-השיח; הנוסחה *qallék* قال لك (לטענתו) המביעה אי-הסכמה עם טענה שהושמעה או עם טיעון שהוצג; המבע *ma-nsallek* ما نسأل لك (מסכים אתך) המשמש להבעת הסכמה מלאה עם דברי בן-השיח ואף כדי להחמיא לו על דבריו; הנוסחה השכיחה *a jlás!* يا خلاص! (מספיק! די כבר), המביעה קוצר רוח, מורת רוח, ולעתים אף שאט נפש מאמירת כך השיח או מכוונותיה המשתמעות. נוסחה זו משמשת גם חלק ראשון במבועי מחאה רבים הכוללים אבר משלים המציג את הדברים של בן-השיח שמהם מסתייג הדובר.⁷¹ שניים מהם ראויים לציין: *á xlas de hazer hanifut!* (מספיק עם דברי החנפנות!); *á xlas de hamayot!* (מספיק עם דברי הרהב, עם ההגזמות. שני המבעים הם בעצם תלת-לשוניים: האבר הראשון שנגזר ממקור ערבי, המלית הספרדית *de* בתוספת פועל ספרדי במבע הראשון *de hazer* ושתי תיבות עבריות 'חניפות' ו'המיות', ומשקפים את ההכלאה התלת-לשונית שכוננה את החפיתיה המקנה למבעים נוסחאיים מורכבים כאלה את מעמדם הגלובלי כיסוד נוסחאי שלם.

(יא) צירופי יחס נוסחאיים: לצד מבעים נוסחאיים כאלה, שהם בעלי מבנים מגוונים, יש בחפיתיה יסודות נוסחאיים הכוללים את מלית היחס *àalá* على (על) במובן של 'הודות ל-', בגלל, באופן' ועוד, או המלית 'ב-' ב- הפותחת משלים של סיבה או של אופן, וצירוף שמני משלים ומנהיר. גם צירופים כאלה ממלאים תפקידים סמנטיים-פרגמטיים, בדרך כלל תיאוריים, בתוך השיח. עם מלית היחס הראשונה ניתן לציין צירופים אלה: *àalá-Allah* على الله (בעזרת האל, אולי); *àalá-eddraà* على الدرع (בכוח הזרוע); *àalá-garráda* على غير هذا (פתאום); *elgafla* على الغفلة (לפתע, פתאום); *àalá-jair* على خير (במצב טוב, בטוב, בשפע); *àalá jatrik* على خاطرك (כרצונך); *àalá sibbá* على سببة (מסיבה כלשהי); *àalá saàdi-uyami* على سعدي وأيامي (מרוע מזלי וימיי).

⁷¹ שם, עמ' 121–122.

מלית היחס ب- פותחת בעיקר תיאורי אופן וסיבה, כגון: *بزائد* *bzaid* (נוסף); *belàani* بالعاني (בכוונה תחילה); *bezzéz* بالزَّر (בכוח); *bla-jmil* بلا جميل (בלא ציפייה לתגמול). לבד מבעים נוסחאיים אלה לסוגיהם מונה בן-עוליאל (1977, עמ' 172) 37 הרכבים עם יסודות ערביים והשם *allah* המציינים ברכות וקללות, דחיות מנומסות, פניות מחייבות, שבועות או ביטחון באל ועוד.

3. הרכיב הערבי שמקורו בלהגים הערביים-היהודיים

מבעים נוסחאיים אלה, בדומה למבנים הלקסיקליים ממקור ערבי שהוצגו כאן, שייכים בעיקרם ליסודות המאייכים, המפרשים והמעריכים את האמירה ולא דווקא ליסודות המתארים עצמים ומצבים ריאליים או דמיוניים, האמורים לסמן ישויות, תרחישים ותהליכים מיוחדים למערכת התרבותית שממנה הם נשאבו לתוך לשון התשתית. רוב היסודות שהוצגו כאן מפנים לשיח אינטימי של מכרים ומיודעים ולא לשיח טכני-אינפורמטיבי של בני שיח מנוכרים אך משתפי פעולה למטרות מסוימות. כלומר, יסודות ערביים מאייכים אלה, הרבים כל כך בחפיתיה, יכלו להיקלט ולהיקבע בכמות כזאת כיסודות שימושיים בלשון התשתית אך ורק משום שהם נקלטו מתוך שיח קהילתי או משפחתי שכלל שימושים נרחבים בערבית. המסקנה הנובעת מכך היא שיסודות אלה נקלטו בעיקרם מתוך שיח שהתנהל בין בני שיח יהודים, שהיו קשורים בקשרי משפחה וחיים משותפים בקהילה היהודית. בעניין זה, הרכיב הערבי-היהודי עולה ביכולות הסמנטיות-סמיוטיות שלו על הרכיב הערבי שנקלט מן הערבית-המוסלמית של תושבי הערים ושכטי הג'באלה, שהיה בעיקרו טכני ותיאורי.

4. פתגמים חפיתיים ממקור ערבי-יהודי

מסקנה זו מתחזקת עוד יותר כשבודקים את קורפוס הפתגמים של דוברי החפיתיה שנרשם עד כה בדפוס.⁷² על פי בדיקה של קורפוס זה אומדן זהיר של הפתגמים הערביים-היהודיים שנקלטו בחפיתיה מצביע על כך שחמישית לפחות מפתגמי לשון זו מקורה ברפרטואר הפתגמים של הקהילות דוברות הערבית-היהודית. קליטתם נעשתה בצורת תרגום ישיר של המקור הערבי-היהודי או בעיבוד ושינוי בדרגות שונות של מקור זה והתאמתו למבנה השיח החפיתי והתשתית הקסטיליאנית שביסודו. לשם הדגמה יובאו להלן עשרה פתגמים חפיתיים שמקורם ערבי-יהודי.⁷³

⁷² בן-עוליאל 1977, עמ' 127–150; בן-אצראף 1978; אלכסנדר ובן-טולילה 2008.

⁷³ המקורות הספרדיים-היהודיים מובאים על פי בן-אצראף 1978, כאן (BA) ועל פי מספריהם שם. הפתגמים המקבילים בערבית-היהודית מובאים מן האוסף הגדול שהקלפתי מפי מסרנים, ובעיקר

(א) פתגמים מקבילים בחפיתיה ובערבית יהודית ובכללם יסודות עבריים או ערביים-יהודיים זהים:

(1) (BA 58) *Cada cozza y su mazzal hatta el sefer en el hejal* (כל דבר ומזלו אפילו ספר התורה שבהיכל)

לפתגם הערבייהודי המקביל יש שתי גרסאות, אחת קצרה והאחרת רחבה:

— *kəll wāhi ʔ-məzzälʔ, wäxxä sifər ʔorʔ* (כל אחד ומזלו, אפילו ספר תורה)
 — *kəll wāhi ʔ-məzzälʔ, wäxxä sifər ʔorʔ; käin di ʔä ʔttərfäd nhər kəppor ʔ-käin*
 — *di ʔä ʔttərfäd nhər ʔ-ʔəs'ä*. (כל אחד ומזלו, אפילו ספר תורה; יש שקוראים בו

ביום כיפור ויש שקוראים בו ביום תשעה באב).

(2) (BA 56) *Buen mazzal tengas, hiya, que el saber poco te apresta* (שיהיה לך מזל טוב, בתי, שכן הידע לא יעזור לך הרבה)

הפתגם הערבייהודי המקביל: *əl-məzzäl ʔsən məl l-ʔəxmä* (המזל עדיף על החכמה).

(3) (BA 302) *La xedda no dumea* (המצוקה אינה נשארת לתמיד)

הפתגם הערבייהודי המקביל: *ʔs-səddä mä ʔtdəm ʔ-fəʔzt əl-ʔəh qriʔ* (המצוקה אינה נשארת לתמיד, ותשועת האל קרובה).

(4) (BA 108) *Cuantos almehrezes quebrates?* (כמה מכתשים שברת?)

הפתגם הערבייהודי המקביל: *mä ʔo ʔəʔtä ʔəqbiʔ səb'ä d-əl-mhärz* (לא ראתה אותו [את היילוד] עד שניקבה שבעה מכתשים). נאמר על אשה המקשה ללדת.

(5) [BA 249] *Hasta que se levante los de la mehara* (עד שיקומו [מקברם] אלה שבבית הקברות)

הפתגם הערבייהודי המקביל: *ʔəʔtä ʔqūmū dūk di f-əl-mi'orʔ* (עד שיקומו אלה הנמצאים בבית הקברות [היינו, לעולם לא]).

(ב) פתגמים חפיתיים שתורגמו במישרין או בעיבוד קל מערבית-יהודית

(1) [BA 80] *Comites o no comites, a la meza te puzzites* (אכלת או לא אכלת ליד השולחן ישבת)

הפתגם הערבייהודי המקביל: *kəlʔi ʔū mä kəlʔi, f-əl-midä ʔdərʔti* (אכלת או לא אכלת ליד השולחן היית נוכח).

(2) [BA 508] *Se quiere al qui come, cuantima(s) al que no come* (אוהבים את מי שאוכל קל וחומר מי שאינו אוכל)

מסרניות מבוגרות, שנולדו במרוקו ושפת דיבורם העיקרית בארץ המשיכה להיות ערבית-יהודית. אוסף זה התפרסם בינתיים בחלקו (שיטריט 2009, עמ' 459–658; שיטריט 2014, א, 2015).

הפתגם הערבי־היהודי המקביל: *ħəbbnā di ĵākāl wās'āk di mā ĵākāl* (אוהבים מי שאוכל על אחת כמה וכמה מי שאינו אוכל).

(3) *Dame una onsa de mazzal y echame a fondinas de la mar* [BA 120] (תן לי אונקיה של מזל וזרוק אותי למעמקי הים)

הפתגם הערבי־היהודי המקביל: *'tīni nəqtə məl l-'mər ɤ-ləħni l-qā' əl-bħər* (תן לי טיפה של חיים והשלך אותי לתחתית הים).

(4) *Cuantos tienes, quantos vales* [BA 109/527] (כמה שיש לך, כך אתה שווה)

הפתגם הערבי־היהודי המקביל: *qədd-ās-əmmā 'əndk qədd-ās-əmmā ṭəswā* (כמה שיש לך, כך אתה שווה).

(5) *Mi asno no es de vender, pero si me dan su precio no lo desprecio* [BA 365]

(חמורי לא אמכור אותו, אך אם יתנו לי את מחירו לא אסרב להצעה)

הפתגם הערבי־היהודי המקביל: *ħməri mā nbi'ɤ ɤ-ilā šibt qimṭɤ mā nfərrṭ fiħ* (חמורי לא אמכור אותו אך אם אמצא [מי שיתן לי] את שווי לא אסרב לו).

כיצד נערך שיח בין־לשוני כזה בין דוברי הערבית־היהודית ודוברי החפיתיה בקהילות הצפון שדיברו וכתבו ספרדית־יהודית עד לדעיכתה במחצית הראשונה של המאה העשרים? ובכן, קהילות הצפון שבהן התיישבו מגורשי ספרד ופורטוגל לא הוקמו יש מאין בידי המגורשים. הן היו קיימות עוד לפני הגירוש, אולם הן היו דלות אוכלוסין לפני בוא המגורשים, ובדומה לקהילות האחרות במרוקו, הלשון העיקרית ששימשה בהן היתה הערבית־היהודית. התיישבות המגורשים בקהילות כתיטואן, ארזילה, לאראש וקסר לכביר הפכה בתחילה קהילות אלה לקהילות דרלשוניות, וכל קבוצה דיברה בהן תחילה את לשונה המקורית – ערבית־יהודית או ספרדית־יהודית. אולם במהלך דורות מועטים הן הפכו לקהילות דוברות ספרדית־יהודית בעיקרן, משום שמספר המתיישבים החדשים עלה על זה של התושבים הוותיקים. לבד מגרעינים ותיקים אלה, הגירת יהודי הדרום ובעיקר המרכז נמשכה עד למאה העשרים, ובייחוד לטנג'יר, אך גם בקהילות האחרות דוברות החפיתיה נקלטו במשך הדורות דוברי ערבית־יהודית, אם כי במספרים קטנים. גורם נוסף שהאריך את המגע בין דוברי הערבית־היהודית והספרדית־היהודית הם קשרי המשפחה של דוברי החפיתיה עם קרוביהם שחיו בקהילות המרכז והדרום, אם מלכתחילה כתוצאה מפיזור משפחות המגורשים ואם במשך הזמן עם ההגירה הפנימית של יהודים מן המרכז והדרום לצפון ולהפך.

תהליך כזה של היווצרות לשון קהילתית אחידה מתוך מפגש בין שתי קבוצות דוברות שפות יהודיות שונות מתועד בקובץ התקנות של קהילת פאס, הכולל תקנות מן

השנים 1494–1753. התקנות הובאו בספרדית־יהודית בנוסחם המקורי ובתרגום עברי, בעברית ובערבית־יהודית. התקנה האחרונה בספרדית־יהודית התקבלה בשנת 1647 (ת"ז),⁷⁴ היינו יותר ממאה וחמישים שנה אחרי התיישבות המגורשים בפאס. לאחר מכן נוסח התקנות היה עברי בלבד, הן משום שקהילת המגורשים העצמאית חדלה להתקיים עם הפיכתה לכוח הכלכלי, החברתי והרבני המוביל בפאס, הן משום שהספרדית היהודית חדלה לשמש שפה קהילתית שנייה והערבית־יהודית היתה לשפת כל בני הקהילה ותוך כדי כך קלטה מאות מונחים וביטויים מן הספרדית־יהודית.⁷⁵ עם זאת, הספרדית־יהודית לא חדלה להתקיים בפאס ובקהילות אחרות שהמגורשים וצאצאיהם התיישבו בהן. שימושיה בשיח הדבור ובכתב נמשכו עוד זמן רב אחר כך אולם אך ורק במסגרת משפחתית, הודות במיוחד לרפרטואר הרומנסות הספרדיות שביצועיהן שימחו אירועים וטקסים משפחתיים והודות לתכתובת בין קרובי משפחה מקהילות שונות.⁷⁶ תהליכים דומים קרו בקהילות המרכז האחרות שבהן נקלטו מגורשי ספרד ופורטוגל – מפנאס, צפרו, רבאט וסאלי, אלא שבקהילות אלה הספרדית והפורטוגזית חדלו לשמש את המגורשים שני דורות או שלושה לכל היותר אחרי הגירוש. גם בלהגי קהילות אלה, הכלולים בקבוצת הלהגים 'al, נשארו עקבות של המצב הדו־לשוני ששרר בהן באמצעות מאות מונחים ספרדיים־יהודיים בדומה למפנאס.⁷⁷

הדברים קרו אם כך במהופך בקהילות הצפון; הספרדית היהודית הפכה בהן לשפת הרוב וקלטה בתוכה יסודות חשובים מלשון המיעוט. אלא שבקהילות הצפון, בניגוד לקהילות המרכז, יסודות ערביים־יהודיים אלו לא הצמצמו לתחום מונחי התרבות החומרית והתרבות הניהולית שהביאו אתם המגורשים אלא כללו גם יסודות נוסחאיים

⁷⁴ ראו בראשן 1991, עמ' 198–200. בתקנה מאוחרת זו מוצאים הדגמה מעניינת של יצירת פעלים ספרדיים־יהודיים על יסוד מקור ערבי ומוספית האינפניטיב 'יאר (-ear), בדומה לתהליכי ההכלאה שכווננו את החפיתיה כפי שתוארו לעיל. הכוונה לפועל 'כ'אזינאר' (לאצור) המופיע פעמיים והבנוי על יסוד ערבי או ערבי־יהודי 'כ'אזינ' (שם, עמ' 200). אילולא פסקה הספרדית־יהודית לשמש לשון קהילתית בפאס, היו לבטח מתפתחות גם בה צורות מוכלאות רבות כמו בחפיתיה. בתקנות יותר קדומות שפורסמו בנוסחן הספרדית־יהודי מצויים גם כן יסודות ערביים־יהודיים אך כולם מונחים טכניים של שמות תכשיטים ומוסדות. השוו שם, עמ' 136–137, תקנה משנת 1606 עם הצירופים השמניים 'כ'לכ'אליס' (אצעדות) עם ריבוי ספרדי 'יס (-es), 'תאזראס' (שרשראות זהב) עם צורת הריבוי בספרדית 'יס (-es), 'עקוד די אלג'ופאר' (כפתורי פנינים) עם צורות ריבוי ערביות, 'אלעזבא' (הרווקה), 'אלכ'ורסאס' (עגילי זהב), 'אל מכ'זאן' (הרשות השלטת), 'דיל נצאף' (המחצית).

⁷⁵ ראו לוי 2009, עמ' 162–253; שיטרי 2016, עמ' 29–33.

⁷⁶ ר' יעקב אבן צור (1673–1753), הדיין והמשורר יליד פאס, צאצא למשפחת מגורשים, השתמש בלחנים רבים של רומנסות ספרדיות כדי להרכיב עליהם רבים משיריו העבריים וכנהוג רשם את תחיליות השירים הספרדיים בכתובות פיוטיו; ראו ארמיסטד וסילברמן 1973.

⁷⁷ שיטרי 2007, עמ' 161–211; שיטרי 2009, עמ' 61–104.

בצורת פתגמים ומלות שיח וכן יסודות מלשונות הסתר. לשונות קהילתיות בנות כלאיים בהכלאה עמוקה כזו בדומה לחפיתיה התגבשו בקהילות הדרום שהיו דרלשוניות בשלבים מוקדמים של התפתחותן ודובריהן דיברו ערבית-יהודית וּכְרֶבְרִית או כְּרֶבְרִית יהודית.⁷⁸ הנה כי כן מבחינת מבנה העל של החפיתיה היסודות הערביים-המוסלמיים והערביים-היהודיים שנקלטו בה אינם רכיב שנספח לספרדית-היהודית שהיתה בפי המגורשים אלא רכיב יסוד שהיה לו חלק חשוב בכינונה ובעיצובה הן מבחינת הלקסיקון והמערכת הנוסחאית שלה, הן מבחינת הסמיוזיס ומערכי המשמעויות וההנגנה שלה.⁷⁹ תהליכי הכלאה כאלה שעיצבו את החפיתיה התרחשו כנראה במאתיים השנים הראשונות להתיישבות המגורשים בקהילות הצפון, היינו במאות ה"ט"ז וה"י"ז. מן החלק הראשון של מחקר זה עלה, שידע לשוני זה בערבית-יהודית ובערבית-מוסלמית בקהילות אלה לא הצטמצם לסוגי הלשון, הלקטים, הדבורים בלבד, אלא כלל גם ידע טקסטואלי מגוון שנגע לשירה הערבית-המוסלמית ולשירה הערבית-היהודית כאחד. מבחינה לשונית ותרבותית, היו היהודים דוברי הספרדית בצפון מרוקו מעורים היטב במסורות הטקסטואליות והמוזיקליות של הקהילות האחרות והשתמשו בהן לאותם צרכים פארה-ליטורגיים ומשפחתיים, נוסף למסורת השירה הספרדית, שירת הקופלאס ושירי טקסיהם המשפחתיים.

5. שרידי לשונות הסתר בחפיתיה

לסיום פרק זה של השפעת הלהגים הערביים-היהודיים של קהילות המרכז על החפיתיה עולה השאלה, האם גם עקבותיהן של לשונות הסתר שהגברים היהודים השתמשו בהן נמצאות בלשונם של יהודי קהילות הצפון? לשונות הסתר התפתחו בקהילות היהודיות בעולם מאזימי הביניים בד בבד עם התפתחות לשונות היהודים על יסוד לשונות התשתית שלהם ושל שכניהם הלא-יהודים. היהודים השתמשו בהן בנוכחות לקוחות או אנשים מזדמנים לא-יהודים, כך שבעזרת יסודות עבריים ונוסחאות שרובן עבריות מנעו מן הנוכחים הזרים להבין את משמעויות שיחם או קטעי שיחם. הסוואה זו של דבריהם לא יכלה להיות על טהרת העברית או כל שפה זרה בלתי מוכרת לבני השיח הזרים, שכן דיבור בשפה זרה לחלוטין היה עלול לעורר את חשדם ולגרום להתפתחויות לא רצויות ביחסי יהודים ולא-יהודים. לכן, לשונות הסתר שהשתמשו בה בכל לשונות היהודים היו למעשה סוגי שיח או לקטים מוכלאים שכללו מבנים תחביריים של שפת התשתית המשותפת ליהודים ולשכניהם ויסודות עבריים משולבים בהם בדרגות שימור ושינוי

⁷⁸ כפי שתיארתי במקום אחר (שיטתית 2007, עמ' 235–267) התפתחות לשונית כזו התרחשה בקהילת תארוואנת שבעמק הסוס בדרום מערב מרוקו.

⁷⁹ על ההנגנה של החפיתיה, ראו בן-עוליאל 2007, עמ' 29–30.

שונות של הצורות העבריות. בקהילות היהודיות במרכז ובדרום מרוקו היו לשונות הסתר נפוצות ועשירות מאוד בשל מבני הכלכלה היהודית שהיתה תלויה בעיקרה בשיתוף פעולה מתמיד עם המוסלמים השכנים בערים כלקוחות, ועם מוסלמים שגרו בכפרים – כלקוחות וכשותפים בעניינים חקלאיים. לשונות הסתר לא כללו מינוח כללי בלבד, אלא התפתחו גם לשונות מקצועיות בתחומים שונים, כגון לשון הסוחרים, לשון הצורפים, לשון הסנדלרים ולשון הרוכלים, שבדרך כלל סחרו מחוץ לקהילותיהם. מכוח שותפויות אלה בעיר ובכפר נעשו לשונות הסתר של היהודים גם נחלת השותפים הלא-יהודים, שכן חלק גדול מן השיח בלשונות הסתר הופנה כלפי לקוחות חדשים של השותפים.⁸⁰

מה עבר מכל המטען המוסווה הזה של יהודי המרכז והדרום ליהודי הצפון? אין בידינו תיעוד הולם על כך אולי משום שבן-עוליאל, חוקרה הראשון של החפיתיה, לא היה מודע לקיומו של סוג לשון זה או שחקירתו נעשתה אחרי שהשימושים הטבעיים בחפיתיה החלו לדעוך בתחילת המאה העשרים. אפילו המונח *dagor* (דגור)⁸¹ במובן של 'חמור', 'בור ועם הארץ', שהגייתו בחפיתיה הפכה ל'*daggor*', אחד המונחים הנפוצים בלשון הסתר של יהודי מרוקו ושהיה מצוי גם בלשון יהודי הצפון, זוהה על ידו כשיבוש המלה העברית 'דגון'.⁸² והנה בשיחתי לאחרונה עם הרב ברוך בניטו גרזון יליד תיטואן (מתקרב לגיל השמונים),⁸³ הצליח לשחזר את שימושי מלה זו בצמוד למלה החורזת 'חמור דגור' (חמור מושלם). בעקבות השחזור נזכר אף בטקסט הפרדיגמטי של לשון הסתר היהודית שהיה נפוץ בעולם היהודי בווריאציות שונות, ובכלל כך גם בתיטואן ואולי גם בקהילות הצפון האחרות. בגרסאות הרבות של יהודי מרוקו מופיע הצמד 'חמור דגור' בדרך כלל ברבים, וכך גם בקהילת יהודי תיטואן.

המכוון לסיפור על רב 'כולל' שבא לאסוף תרומות בקהילה נידחת של יהודים עמי ארצות וקמצנים, שאיבדו אף את תודעת זמני יום כיפור. כדי להוציא מהם נדבות, אמר להם שכיפור חל בעוד מספר ימים, כשהימים ימי חודש אדר. היהודים הזדעקו שאין להם חזן והרב הציע את עצמו לשרת בקודש בעבורם ולהתפלל את תפילות היום הקדוש והוא קבע להם תאריך דמיוני שחל בחודש אדר. באותו יום התאספו ובאו כל בני הקהילה לבית הכנסת, והנה באותו יום בא רב אחר לקהילה וחיפש את היהודים. נאמר לו, שכולם בתפילת יום כיפור והכל תמהו על כך שאינו מכבד את קדושת החג. הלך לבית הכנסת

⁸⁰ השו"ש שיטרי 2007, עמ' 545–565.

⁸¹ למקורה הארמי של מלה זו ומלאכת הסוואה שמכוחה שימשה כשם נרדף ל'חמור' ראו שם, עמ' 549–550.

⁸² בן-עוליאל 1977, עמ' 70.

⁸³ ראו לעיל, הערה 58.

ומצא את החזן מתפלל תפילת יום כיפור. פנה אליו בתמיהה (לפי חלק גדול מן הגרסאות שהקלטתי מפי יוצאי מרוקו) ושאלו: *hāxām, ā hāxām, u-ās kəppor izi f-adər?* (רבי, הו רבי, האם כיפור חל באדר?). החזן המתחזה הבין שהמבקר עומד לגלות את סודו לבני המקום והציע לו עסקה, שיחלקו בכספי הנדבות שיקבל בעבור תפילתו. הוא שר את ההצעה המנוסחת בעברית של לשון הסתר על פי מנגינה ידועה מתפילת יום כיפור. הטקסט של ההצעה מתחיל תמיד בגרסאות של יהודי הדרום והמרכז בבקשה: *štəq štəq, ā hāxām, lä t̄bazzi b-əd-ḏəbər* (שתוק שתוק, הו רבי, אל תגלה את הדבר).⁸⁴ הנוסחה בלשון הסתר המקומית בתיטואן היתה שונה. במקום *lä t̄bazzi b-əd-ḏəbər* אמרו 'ולא תעשה' במשמעות 'שמור על שתיקה', 'אל תסכים', 'אל תתערב'. הנה לשון הטקסט של יהודי תיטואן בשלמותו, הכולל וריאציות לקסיקליות שונות, משום שהמסרן שחזר את הטקסט כולו מן הזיכרון תוך כדי שיחה אתי, לאחר עשרות שנים שלא שמעו ולא ביצעו:

ya l-haxam, štok štok, ve-/we-lo ta'ase. kullehem ḥamoṛim daḡorim. natēnu-li [arba'a/ḥamišša/'asara ḥamišša 'asar sela'im/dinarim. ḥamišša šelli wa-ḥamišša šellax, va-ḥamišša le'exol u-/ve-lištot tinto.

תרגום:

שתוק שתוק, הו רבי, ואל תוסיף דברים. כל האנשים [כאן] חמורים מושלמים. נתנו לי [כשכר על התפילה] חמישה עשר דינרים [או סלעים]. חמישה מהם יהיו שלי, חמישה בעבורך, ובחמישה נקנה מה לאכול ולשתות יין אדום.

גם בטקסט זה בולטת ההכלאה הלשונית של החפיתיה. לבד מנוסחת הפתיחה 'שתוק שתוק' שבגרסאות של קהילות הדרום והמרכז, הפנייה הערבית-יהודית *ya l-haxam*, הגיית הו'ו של 'ולא תעשה' כ'w ולא כ'v, כנהוג בחפיתיה, והצורה *kullehem* שנוצרה על יסוד המלה הערבית *kullhum* מורות על מקורו הערבי-יהודי של הטקסט; זאת בנוסף לביטוי השגור בקהילות הדרום והמרכז *ḥamoṛim daḡorim* החוזר כאן. אשר לתשתית הספרדית של החפיתיה, הרי לבד מהגיית הטקסט בכללותו על פי כללי המבנים המורפרפונטיים של שפה זו, המלה האחרונה של הטקסט, *tinto* (יין אדום) היא ספרדית, משלימה את תהליך ההכלאה של הטקסט כולו. אך לבד מ'דגור' שרדו יסודות אחרים מלשון הסתר בחפיתיה:

(א) המונח *jálab*, שהגייתו *xalab*, מקורו בתיבה העברית 'פֶּלֶב' ובא מלשון הסתר של קהילות הדרום והמרכז במובן של 'אדם נבזה', 'גוי'. צורתו העברית הוסוותה בעזרת שתי

⁸⁴ לאחת הגרסאות הארוכות של טקסט פרדיגמטי זה וניתוח לשונות הסתר שביסודו ראו שיטריט 2007, עמ' 546–562.

התנועות a והחיכוך x של העיצור k בשל הקרבה הפונטית למלה הערבית המקבילה 'פֶּלֶב, קֶלֶב'.⁸⁵

(ב) הנוסחה של שמחה לאיד 'הם בהם' *hem bahem* שנאמרה בסתר על אויבים, בין אם הם מוסלמים או יהודים, בזמן שרבו ביניהם והיכו זה את זה, לעתים עד זוב דם, בתקנה שימשיכו בריבם. בצורתה המורחבת הנוסחה בת כלאיים, כפי שהובאה מפי מסרן מתיטואן *em baem sajtallah 'alehem* (הם בהם, זעם האל עליהם).⁸⁶

סיכום

שלוש החטיבות המרכיבות מחקר זה אינן משאירות כל ספק בעניין קיומה וייחודה של הערבית־היהודית בתיטואן ובקהילות אחרות דוברות הספרדית־היהודית עד למאה הי"ט. החטיבה הראשונה כוללת רישום של מגוון רב של שירים בערבית־היהודית שנעתקו והושרו בקהילות אלו וכן הטקסטים המלאים של שלושה מהם. החטיבה השנייה הוקדשה לבירור המערכת הפונולוגית של הערבית־היהודית המשתקפת בשלושה טקסטים אלו. החטיבה השלישית דנה בייחודו של הרכיב הערבי שבחפיתיה ובמעמדו המכונן בלשון בת כלאיים זו.

שלושת השירים שהובאו בסוף החטיבה הראשונה משתייכים לשלוש מסורות שונות של שירה ערבית שהתקיימו בקרב יהודי צפון מרוקו. השיר הראשון על יוסף ואשת פוטיפר שרד ממסורת השירה הערבית שהיתה נהוגה בקרב יהודי אנדלוס (ספרד המוסלמית) לפני הגירוש, והוא אינו מוכר במרוקו בקהילות המרכז והדרום. השיר השני על בעל החיטה והטוחן שייך למסורת השירה הערבית המוסלמית שנכתבה ונצרכה בצפון מרוקו ולא נפוצה מחוץ לאזור זה. השיר השלישי על פרידתה הכעוסה של הכלה נלקח ממסורת השירה הערבית של יהודי הדרום והמרכז והוא אחד מני עשרות שירים ערביים־יהודיים שאומצו בקהילות הצפון. כל שלושת השירים הועתקו בידי מעתיק אחד – שלמה טוב עלם – לצד שירים ערביים־יהודיים אחרים ולצד שירים רבים ומגוונים בספרדית־היהודית. אוספי שירים ערביים־יהודיים אחרים מופיעים בשלושים לערך כתבי יד אחרים שנעתקו בתיטואן ובקהילות האחרות דוברות הספרדית־היהודית. אולם מספר השירים שבהם אינו מגיע לעשרות הרבות שרשם שלמה טוב עלם בכתב היד שלו. על אף מקורותיהם השונים, בדומה לשירים הערביים־היהודיים האחרים שבכתב היד של שלמה טוב עלם, שלושת השירים הללו משקפים מסורת לשונית אחידה, לבד ממגוון

⁸⁵ השו"ב טולילה 2015, עמ' 71.

⁸⁶ שם, עמ' 54. בקהילות המרכז הנוסחה היא: הם בהם, שטן רע ביניהם.

היסודות הלקסיקליים של רבדיה השונים. אחידות זו ניכרת במערכת הפונולוגית הסומכת את לשונם של שלושת הטקסטים, שהושפעה רבות מן התשתית הקסטיליאנית שעמדה ביסוד הספרדית־היהודית שבפי המגורשים. לשון תשתית זו הביאה לפישוט רב ולמעטקים במימושי העיצורים של הערבית־היהודית שצמחה והתגבשה בתיטואן ובקהילות האחרות לאחר הגירוש בד בבד עם החפיתיה. פישוט מערכת העיצורים התבטא בהשמטת ההנחצה של העיצורים הנחציים ובביצועם כעיצורים הרגילים בסדרות הכוללות אותם, והמעטק הבולט כרוך בביצוע חכי k (ك) של העיצור הענבלי q (ق). אשר למערכת התנועות, היא כללה שני סוגים של הגאים: שלוש תנועות קבועות a i u המקבילות לשלוש התנועות הארוכות שבערבית הקלסית, ותנועה קצרה יסודית אחת ě המתממשת כאחת התנועות הקצרות ä ü ĩ ě בהתאם לסכיבה העיצורית שבה היא מופיעה. תנועה יסודית זו מתקצרת עוד יותר בהקשרים מורפרפונטיים שונים בצורת ə ואף נשמטת לחלוטין (תנועה ריקה Ø) כתוצאה משינויים מורפרתחביריים שעוברת ההיקרות שבה היא מופיעה. תופעה נוספת המייחדת את מערכת התנועות בטקסטים שהובאו היא העדר האמאלה.

החטיבה השלישית עוסקת ברכיב הערבי שהוא רכיב מרכזי בחפיתיה. אין הוא רכיב נספח, כמו יסודות צרפתיים שנקלטו במשך הזמן, אלא רכיב מכוון שצמח מתוך הדר לשוניות ששררה בתיטואן וביתר קהילות הצפון במאות הראשונות להתכוננותן כקהילות דוברות ספרדית־היהודית אחרי הגירוש. רכיב זה אינו עשוי מקשה אחת, אלא נוצר מתוך רבדים שונים של הערבית, הערבית האנדלוסית שלפני הגירוש, הערבית המוסלמית שבפי שבטי הג'באלה ואנשי הערים שבקרבתם ישבו המגורשים וצאצאיהם, והערבית־היהודית שבפי תושבים ותיקים ובפי יהודים שהיגרו במהלך הדורות לקהילות הצפון. בדומה לרכיב הערבי, גם הרכיב העברי אינו רכיב נספח בחפיתיה, אלא רכיב מכוון נוסף שלה. יחד עם התשתית הקסטיליאנית של הספרדית (ואולי גם הפורטוגזית) שדיברו בה המגורשים כשהגיעו לקהילות הצפון, הרכיב הערבי והרכיב העברי כוננו את החפיתיה כלשון בת כלאיים. נקלטו בה לא רק היסודות הלקסיקליים בשינויים קלים או גדולים משני מקורות אלו, אלא גם מבנים לקסיקליים ודקדוקיים דרלשוניים ואף תלת־לשוניים המשקפים את עומק ההכלאה הלשונית ואת עומק ההכלאה התרבותית המאפיין בדרך כלל לשונות קריאוליות. יתר על כן, החפיתיה לא קלטה יסודות לקסיקליים ודקדוקיים בלבד, אלא לקחה משני המקורות גם מבנים נוסחאיים רבים בצורת מלות קריאה, ברכות, קללות, שבועות ופתגמים, המעידים על השיח התלת־לשוני בקהילות הצפון: ספרדית־יהודית, ערבית־יהודית ועברית מסורתית המתממשת בדרשות ציבוריות, בלימוד הטקסטים המייסדים של היהדות, בתפילה ובקריאה בתורה ובמשנה. על יסוד רכיב עברי

מסורתי זה התפתחו בקהילות ישראל באירופה, במזרח התיכון ובצפון אפריקה לשונות סתר שהיהודים השתמשו בהן במסגרת מסחרם ומקצועותיהם. בתיטואן נותרו שרידים של לשונות סתר אלה, ובכללם הסיפור שהוצג לעיל. כל הגורמים ההיסטוריים, התרבותיים, הסוציולוגיים והתהליכיים הלשוניים של הכלאה שתוארו לעיל, הביאו לעיצוב הערבית-היהודית בתיטואן כלהג בפני עצמו – להג *Nkal* – שאינו זהה לאף אחד מסוגי הערבית הנהוגה בפי המוסלמים באותה עיר ושתוארו לאחרונה במחקר.⁸⁷

ביבליוגרפיה

- Jordi Aguade, Patrice Cressier et Angela Vicente (eds.). 1998 אגוואדה ואחרים
Peuplement et arabisation au Maghreb Occidental. Madrid-Zaragoza
- Manuel Alvar, *Endechas judeo-españolas*. Madrid 1969 אלואר
-- , *Cantos de boda judeo-españolas*. Madrid 1971 אלואר
אלכסנדר
- תמר אלכסנדר-פריזר ויעקב בן-טולילה, מילה בשעתה זהב מעלתה:
הפתגם הספרדי-יהודי בצפון מרוקו. ירושלים 2008
ובן-טולילה
- Mohamed El-Madkouri Maataoui, Los arabismos en el judeo- 2004 אלמדכורי מעטאוי
hispano-marroqui (*Hakitía*). *Revista electronica de estudios filológicos* 8
- ארמיסטד
- Samuel G. Armistead and Joseph Silverman, El cancionero 1973 וסילברמן
judeo-español de Marruecos en el siglo XVIII (Incipits de los Ben-
çur). *Nueva Revista de Filología Hispánica* 22, pp. 280–290
- Raphaël Benzeraf, *Refranero: Recueil de proverbes judéo- 1978 בן-אצראף
espagnols du Maroc*. Paris
- יעקב בן-טולילה, מסורת תטואן המשתקפת בשני ספרי לימוד לעברית
שנכתבו בשנות העשרים. מסורות ח, עמ' 161–194
- Yaakov Bentolila, Alternances d'hébreu et de judéo-espagnol 1999 בן-טולילה
dans un Daroush marocain. In Shelomo Morag, Moshe Bar-

⁸⁷ השוו זינגר 1958; ויסנטה 2009; 2017.

- Asher et Maria Mayer Modena (eds.), *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, pp. 203-219. Milano
 --, המבול שהיה בתיטואן וסיפורים אחרים: כרוניקות שנרשמו בספרדית היהודית מצפון אפריקה. בתוך אהרן ממן, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר (עורכים), שיערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, כרך ג: העברית החדשה ולשונות היהודים, עמ' 259–277. ירושלים
- 2008 בן-טולילה
- , *Diccionario del elemento hebreo en la haketía*. Cordoba
 Jose Benoliel, *Dialeco Judeo-Hispani-Marroqui o Hakitía*. Madrid
 Kelly Benoudis Baasilio, *Romances de Alcazar Quibir*. Lisboa
 Paul Bénichou, *Romances judeo-españoles de Marruecos*. Buenos Aires
- 2015 בן-טולילה
 1977 בן-עוליאל
 2007 בנודיס בזיליו
 1946 בנישו
- שולם בראשר (עורך), ספר התקנות; יהודי ספרד ופורטוגל במרוקו (1753–1492). ירושלים
 אברהם גבישון, עומר השכחה. ליוורנו
- 1991 בראשר
- Araceli Gonzalez-Vasquez, *Les études sur les variétés de l'arabe au nord-ouest du Maroc (1779–1956). Quels savoirs ethnographiques et anthrpologiques sur l'Autre et l'Ailleurs véhiculent-elles?* 92–51 עמ' 51–92
- 2017 גונזלס-וסקז
- Reinhart Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*. 2 vol. Leyde-Paris²
- 1927 דוזי
- Jeffrey Heath, *Jewish and Muslim Dialects of Moroccan Arabic*. London-New York
- 2002 הית'
- : *Jacquez Vignet-Zunz, Jbala : Identités et frontières* 27–19 עמ' 19–27, 2017, *ויסנטה ואחרים*
- 2017 וינייה-צונץ
- Ángeles Vicente, *Textos en Árabe dialectal de Anjra (Norte de Marruecos)*. EDNA 1, pp. 101–112
- 1996 ויסנטה
- , *Un dialecte de type montagnard au Maroc: le parler d'Anjra*. 130–121 עמ' 121–130, 1998, *ויסנטה ואחרים*
- 1998 ויסנטה
- , *El dialecto árabe de Anjra (Norte de Marruecos)*. Estudio lingüístico y textos. Zaragoza
- 2000 ויסנטה
- , *Une interprétation sociolinguistique d'un dialecte de Jbala: les parlars féminin et masculin dans le dialecte d'Anjra*. In Abderrahim Youssi et al. (eds.), *Aspects of the*
- 2002 ויסנטה

- Dialects of Arabic Today: Proceedings of the 4th Conference of AIDA*, pp. 336-344. Rabat
- , La evolución del árabe marroquí en la ciudad de Tetuán. **ויסנטה 2009**
In: Leila Abu-Shams (ed.), *Actas del Congreso Internacional de árabe marroquí: studio, enseñanza y aprendizaje*, pp. 183–202. Vitoria
- , Analusi Influence on Northern Morocco following various centuries of linguistic interference. In: Juan-Pedro Monferrer-Sala And Nader Al-Jallad (eds.), *The Arabic Language Across the Ages*, pp. 141–159. Wiesbaden **ויסנטה 2010**
- , Formation and Evolution of Andalusi Arabic and its Imprint on Modern Northern Morocco. In: Mohamed Embarki and Moha Ennaji (eds.), *Modern Trends in Arabic Dialectology*, pp. 185–209. New Jersey **ויסנטה 2011**
- , The Past and Present of a Conservative Arabic Dialect: Tetuan (Morocco). In Munastir Fariz Favez Al-Hamad et al. (eds.), *Lisan Al-Arab: Studies in Arabic Dialects. Proceedings of the 10th International Conference of AIDA, Qatar University, 2013*, pp. 295–309. Berlin **ויסנטה 2017**
- , Les parlers arabes montagnards du Nord du Maroc. Une question d'identité langagière. **ויסנטה 2017 א**
בתוך: *ויסנטה ואחרים 2017, עמ' 49–29*
- , Dominique Caubet & Amina Naciri-Azzouz (eds.), *La région du Nord-Ouest marocain: parlers et pratiques sociales et culturelles*. Zaragoza **ויסנטה ואחרים 2017**
- Lucette Valensi, *Fables de la Mémoire. La Bataille des Trois Rois (1578). Souvenirs d'une grande tuerie chez les chrétiens, les juifs et les musulmans*. Paris **ולנסי 2009**
- Edward Westermarck, *Wit and Wisdom in Morocco*. London **ויסטרמרק 1930**
- Karima Ziamari et Alexandrine Barontini, Quelques éléments de description d'un parler jebli (Ourtzagh, Maroc). **זיאמארי וברונטיני 2007**
EDNA 12, pp. 43–59
- Hans Rudolf Singer, *Neuarabische Texte in Dialekt der Stadt Tetuan. ZDMG 108 (n.F. 33)*, pp. 106–125 **זינגר 1958**

- Simon Lévy, *Parlers arabes des juifs du Maroc. Histoire, sociolinguistique et géographie dialectale*. Zaragoza 2009
- E. Levi-Provença, *Textes arabes de l'Ouargha. Dialecte des Jbala (Maroc septentrional)*. Paris לוי־פרובנסאל 1922
- אהרן ממן, מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה; פרקים בתורת ההגה. מסורות א, עמ' 51–120 ממן תשמ"ד
- Leila Messaoudi, *Etude de la variation dans le parler des Jbala (nord ouest du Maroc)*. EDNA 4, pp. 167–176 מסעודי 1999
- Ahmed an-Nasiri as-Slaoui, *Chronique de la dynastie alaouie. Archives Marocaines X* נסירי 1907
- Pablo Sanchez et Angeles Vincente, *Variación en árabe Marroqui: al-haḍra š-šāmāliya u la-ḥdra l-marṛākšiya*. In: Alexandrine Barontini et al. (eds.), *Dynamiques langagières en Arabophonies: variation, contacts, migrations et créations artistiques. Hommage offert à Dominique Caubet par ses élèves et collègues*. pp. 223–252. Zaragoza סנשו ווינסנטה 2012
- Ignacio Ferrando, *23 contratos comerciales escritos por los judíos de Toledo en los siglos XIII y XIV*. Zaragoza פראנדרו 1994
- Georges S. Colin, *Le dictionnaire Colin de l'arabe dialectal marocain*, sous la direction de Zakia Iraqui Sinaceur. 8 vols. Rabat קולן 1998
- Federico Corriente, *A Grammatical Sketch of the Spanish Arab Dialect Bundle*. Madrid קורינטה 1977
- , *South Arabian Features in Andalusí Arabic*. In: Paul Wexler et al. (eds.), *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*. pp. 94–103. Wiesbaden קורינטה 1989
- , *A Dictionary of Andalusí Arabic*. Lieden-New York-Koln קורינטה 1997
- , *Arabismos peculiares del judeo-espagnol (de Salónica)*. EDNA 4, pp. 65–81 קורינטה 1999
- , *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords*. Leyden קורינטה 2008
- Joseph Chetrit, *Judeo-Arabic and Judeo-Spanish in Morocco and their Sociolinguistic Interaction*. In: Joshua Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Jewish Languages*, pp. 261–279. Leiden שיטריט 1985

- יוסף שיטריה, השירה הערבית-יהודית שבכתב בצפון-אפריקה: עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים. ירושלים
- שיטריה תשנ"ד
- , *Diglossie, Hybridation et Diversité intra-linguistique: études socio-pragmatiques sur les langues juives, le judéo-arabe et le judéo-berbère*. Paris-Louvain
- שיטריה 2007
- , לשון ומאגריה לשון ומארגיה: מחקרים סוציולוגיים בערבית היהודית בצפון אפריקה ובמרכיב העברי שבה: כתבות, שירים, סיפורים ופתגמים. ירושלים
- שיטריה 2011
- , Music and Poetry as a Shared Cultural Space for Muslims and Jews in Morocco. In Moshe Bar-Asher and Stevan D. Fraade (eds.), *Studies on North African Jews*, pp. 65–10. Jerusalem-New Haven
- שיטריה תשע"ב
- , היררכיית החגים ודמיונותיהם בקהילות יהודיות מסורתיות: מבנים פואטיים ולשוניים בשיר התנצחות בין פסח לסוכות בערבית של יהודי מרוקו מן המאה ה-19. בתוך: מלכה מוצ'ניק וצבי סדן (עורכים), מחקרים בעברית החדשה ובלשונות היהודים מוגשים לאורה (רודריג) שורצולד, עמ' 558–579. ירושלים
- שיטריה 2012
- , Délices et fastes sabbatiques. Édition et analyse d'une Qasīda judéo-arabe d'Essaouira/Mogador sur le repas festif du sabbat. In : Johannes Den Heijer et al. (eds.), *Autour de la langue arabe. Etudes présentées à Jacques Grand'Henry à l'occasion de son 70e anniversaire*. pp. 87-117. Louvain-La-Neuve
- שיטריה 2013
- , Formation and Diversity of Jewish Languages and of Judeo-Arabic in North Africa. I. Middle Judeo-Arabic and its forms of hybridization. *Journal of Jewish Languages* 1, pp. 177–206
- שיטריה 2014
- , *Paroles exquises. Proverbes judéo-marocains sur la vie et la famille, en transcription phonético-phonologique, arabe et judéo-arabe et en traduction française et hébraïque*. Collection Matanel. Waterloo
- שיטריה 2014א
- , Judeo-Arabic dialects in North Africa as communal languages: Lects, polylects, sociolects. *Journal of Jewish Languages* 2, pp. 202-232

- , *Paroles affables. Proverbes judéo-marocains sur l'hospitalité et l'amitié, en transcription phonético-phonologique, arabe et judéo-arabe et en traduction française et hébraïque*. Collection Matanel. Waterloo 2015 שיטתית
- , Diversity of Judeo-Arabic Dialects in North Africa: *Eqal, Wqal, k'al and 'al* Dialects. *Journal of Jewish Languages* 4, pp. 1–43 2016 שיטתית
- , The Three Categories of Judeo-Arabic Dialects in Morocco. *Encyclopedia of Jews in the Islamic World (EJIW)*. New edition, online. Leiden 2017 שיטתית
- שיטתית, הראי והמראה --, הראי והמראה, יהדות מרוקו בראי שירתה. סוציולוגיה וסוציולוגיה של השירה הערבית־היהודית במרוקו. 4 כרכים (בהכנה) פרגמטיקה
- שיטתית ואחרים תשס"ג -- ואחרים, החתונה היהודית המסורתית במרוקו: פרקי עיון ותיעוד (מקדם ומים ח). חיפה